

KUR'ÂN AYETLERİ İŞİĞINDA EHL-İ KİTAB'A KARŞI BÜTÜNCÜL BİR YAKLAŞIM

Ali CAN*

ÖZET

Ehl-i kitap, Kur'ân'ın birçok ayetinde geçen kavramlardan birisini oluşturmaktadır. Kur'ân, ehl-i kitap kavramını kullanırken genellikle yahudi ve hristiyanları kastetmiştir. Ancak Yahudi ve hristiyanlar yaptıkları pek çok fiil ve tutumdan dolayı Kur'ân tarafından çoğu kere ciddi bir şekilde eleştirilmiştir. Bunula birlikte ehl-i kitabın anlatıldığı bir kısım ayetler, delalet yönünden ihtilaf doğurmuştur. Zira bu ayetlerde ehl-i kitaba ait güzel vasıflar zikredilmiştir. Bu yüzden de genel olarak müfessirler söz konusu ayetlerin yorumunda ehl-i kitab'a menfi bir tutum içerisinde olmuşlardır.

İşte bu makalede Kur'ân'a bütüncül bir yaklaşımla ehli kitaba karşı objektif bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tevrat, İncil, Müslüman, Ehl-i kitap, Yahudi, Hristiyan

A HOLISTIC APPROACH TO THE PEOPLE OF THE BOOK IN THE LIGHT
OF QUR'ANIC VERSES

ABSTRACT

Ahl al-Kitab term mentioned in a number of verses in the Qur'an. There is a consensus that this term refers to Jews and Christians in its general use in the Qur'an. There are many instances in the holy book of Islam, however, in which both Jews and Christians are severely criticized due to some of their actions and behaviors. There is a dispute on some of the verses concerning Ahl al-Kitab from the point of evidence, as these verses mention their praiseworthy qualities. Due to this ambiguity on the surface, some exegetes have adopted a negative stance against Ahl al-Kitab in their interpretation of these verses.

This paper is an effort to take a holistic approach to the Qur'anic message in order to develop an objective perspective on Ahl al-Kitab.

Keywords: The Qur'an, the Old Testament, the New Testament, ahl al-kitab, people of the book, Jews, Christians

Giriş

Ehl-i Kitap konusu geçmişten günümüze İslam alimlerinin kendi aralarında tartışageldikleri mevzular arasında yer almıştır. Bir çok ilmî ve

---

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

akademik eserde¹ bu konu, tek bir açıdan değerlendirilmiş ve ehli kitaba karşı toptancı, eleştirel yaklaşım sergilenmiştir. Bunun sonucunda Kur'ân'ın sarih naslarına uygun düşmeyen bazı yorumlar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, Kur'ân'ın Ehl-i Kitap'a nasıl bir yaklaşım sergilediğini tam anlamıyla belirlemek gerekmektedir.

Bu çalışmada Ehl-i Kitap'tan bahseden belli başlı ayetler, klasik ve çağdaş tefsirlerin yaklaşımlarıyla ele alınmış, böylece kitap ehline değişik açılardan bakma fırsatı sunulmuştur. Takdir edileceği üzere bir makale formatı içerisinde bu konuyla ilgili tüm ayetleri incelemek mümkün olmayacaktır. Makaledeki diğer bir sınırlılık da ehli kitaba karşı eleştirel yaklaşımın söz konusu olduğu ayetlerle ilgilidir. Zira bir makale çerçevesinde, ehli kitabın tenkit edildiği pek çok ayeti değerlendirmeye tabi tutmak da mümkün değildir. Bu yüzden ehli-kitabın tenkit edildiği ayetlere çok kısa ve özlü bir şekilde değinilecektir. Ayrıca bugüne kadar yapılan pek çok akademik çalışmada ehli kitab'ın bu yönüne ait geniş değerlendirmenin yapıldığını ve bu alanda yeterli çalışmanın bulunduğunu özellikle belirtmek de fayda vardır.

A. SÖZLÜK VE TERİM ANLAMLARI

Ehl-i Kitap, Arapça “ehl” ve “kitap” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen bir isim tamlamasıdır. Buna göre Ehl-i Kitap tamlamasının “kitap sahipleri”, “ilahî bir kitaba inananlar” ya da “ilahî bir kitap etrafında toplananlar” manalarına geldiği söylenebilir.

Kur'ân-ı Kerîm'e ait bir terim olan Ehl-i Kitap kavramı, ilk dönemlerden itibaren genellikle iki farklı şekilde tanımlanmıştır. Birinci tanıma göre Ehl-i Kitap, terimsel olarak “Yahudi ve Hıristiyanlarla sınırlandırılmaksızın ilahî bir dini kabul eden ve Tevrat, Zebur, İncil ve Hz. İbrahim'e verilen suhuf gibi kutsal bir kitaba inanan kimse” demektir.² Bir diğer tanıma göre ise Ehl-i Kitap terimi, “Sadece Tevrat ve İncil'e inanan Yahudi ve Hıristiyanları” ifade etmektedir. Çünkü Kur'ân terminolojisinde Ehl-i Kitap terimi, Yahudi ve

¹ Geniş bilgi için bkz. M.Fatih Kesler, *Kur'ân'da Yahudiler ve Hristiyanlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 65-215; Veli Ulutürk, *Kur'ân'da Ehl-i Kitap*, İnsan Yay., İstanbul, 1996, s. 11-53; Bedrettin Çetiner, “Ehl-i Kitap Kimdir?”, *Kur'ân-ı Kerîm'de Ehl-i Kitap*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 273-287; Afif Abdül-Fettah Tabbara, *Kur'ân Açısından Yahudi Menşei ve Karakteri*, Rabita Yay., Konya, 1978, s.27-139.

² Abdül-Kerîm Zeydân, *Abkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Muste'menîn fî Dâri'l-İslâm*, Mektebetu'l-Kudüs, Bağdad, 1982, s. 11-12.

Hıristiyanlara has bir kavram olarak kullanılmaktadır.³ Kur'ân Kerîm'in, "Ehl-i Kitap" ifadesiyle Tevrat ve İncil ehlini kastettiği, hatta Ehl-i Kitap ifadesine yer verdiği ayetlerin çoğunda, yalnızca Yahudilere hitap edildiği görülmektedir.⁴ Ancak bu durum Ehl-i Kitap teriminin her iki din mensuplarını birlikte kastettiği realitesini değiştirmez. Zira Kur'ân, kitap ehlini ayrı ayrı zikretmeyi murad ettiğinde Hıristiyanlar için "Nasârâ" ve "Ehl-i İncil", Yahudiler içinse "Yahûd" ve "Benî İsrâîl" kelimelerini seçmektedir.⁵ Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm, Yahudi ve Hıristiyanları sadece Ehl-i Kitap ifadesiyle muhatap almamakta, bununla birlikte "kendilerine kitap verdiklerimiz",⁶ "kendilerine kitap verilenler"⁷, "kendilerine kitaptan bir pay verilenler"⁸, "yanında kitap bilgisi olanlar"⁹, "kitaba varis olanlar"¹⁰, "kitabı okuyanlar"¹¹ ve "ehl-i zikir"¹² gibi ifadelerle de, kitap ehline (Yahudi ve Hıristiyanlara) hitap etmektedir.

Diğer taraftan çağdaş bazı araştırmacılar, Ehl-i Kitap kavramının kapsamını daraltma eğilimi göstererek kitap ehlini, yalnızca Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde yaşayan Yahudi ve Hıristiyanlara veya kendilerine Tevrat ve İncil gelen İsrailoğullarına indirgemişlerdir.¹³ Konuyla ilgili bu indirgemeci ve dışlayıcı anlayışlara, Kur'ân ayetlerinden bir dayanak bulmak mümkün değildir. Zira Hz. Peygamber döneminde Ehl-i Kitap kabul edilen zümrelerin şirk inancına sahip oldukları bilinmektedir. Buna rağmen Kur'ân, Yahudi ve Hıristiyanlara karşı Ehl-i Kitap hitabını ısrarla sürdürmektedir. Şu halde şirke

³ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Abkâmu Ehl-i'z-Zimme*, Ramâdâ li'n-Neşr, 1997, 2/813; Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm: Tefsîru'l-Menâr*, Kâhire, 1947, 6/190.

⁴ Mustafa Öztürk, "İslâm Tefsir Geleneğinde Ehl-i Kitap'la İlgili Bazı Telakkilerin Epistemik Değeri", *Kur'ân'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı*, K.İ.D., Konya, 2007, s. 24.

⁵ Bkz. Muhammed Fuad Abdulkâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufebres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm bi-Hâşiyeti'l-Mushafî'i-Şerîfî*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1991, s. 122, 174, 175, 875, 876, 941.

⁶ Ankebût, 27/ 47; Ra'd, 13/36; Bakara, 2/121.

⁷ Bakara, 2/144; Nisâ, 4/47.

⁸ Nisâ, 4/44; Âl-i İmrân, 3/23.

⁹ Yûnus, 13/43.

¹⁰ Şûrâ, 42/14.

¹¹ Yûnus, 10/94.

¹² Nahl, 16/43; Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983, 2/563-564; Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlm'i't-Tefsîr*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1987, 4/449; Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî el-Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, 3/221.

¹³ Çetiner, *a.g.m.*, s. 273-287.

bulaşıp bulaşmama, bu zümreleri kitap ehli olmaktan çıkarmaz.¹⁴ Bu yüzden Hz. Peygamber zamanındaki gibi günümüzde yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların İslâm'a ve kendi dinlerinin aslına aykırı inanç ve uygulamaları, onların Ehl-i Kitap olmasına bir engel oluşturmaz.¹⁵ Bu yüzden günümüzdeki Yahudi ve Hıristiyanları, Ehl-i Kitap kabul etmemek için bir gerekçe yoktur.

Burada yer gelmişken hemen belirtelim ki Kur'ân, Hz. Peygamber dönemindeki Yahudi ve Hıristiyanları, Ehl-i Kitap kabul etmektedir. Şayet, Hz. Peygamber dönemindeki Yahudi ve Hıristiyanların ellerinde bulunan mukaddes kitaplar, her yönüyle tahrif edilmiş ve uydurulmuş olsaydı, Kur'ân'ın onları kitap ehli kabul etmesi ve ısrarla onlara "yâ ehle'l-kitâb" şeklinde hitapta bulunması beraberinde bir takım çelişkileri doğururdu. Buna göre Kur'ân-ı Kerîm, asılları itibariyle vahiy olup sonradan tahrif edilmiş olan kitaplara sahip bulunanlara, Ehl-i Kitap ismini vermektedir. Nitekim ehl-i sünnet alimleri de, asılları itibariyle ilahî orijinli olup sonradan tahrife uğradığı söylenen kitaba dahi sahip olanlara Ehl-i Kitap statüsü vermişlerdir.¹⁶ Bu bölümde öncelikle kitap ehline karşı eleştirel tutum ele alınacak daha sonra da Kur'ân'ın müsbet ve yapıcı yaklaşımı incelenecektir.

B. KUR'ÂN'DA EHL-İ KİTAB'A ELEŞTİREL YAKLAŞIM

Yüce Allah, her dönemde insanların hak din üzere yaşamalarına ve hidayet üzere olmalarına yönelik ilahî davette bulunmaktadır. Ancak insanlık tarihi boyunca bu ilahî davete icabet eden ve onun gösterdiği ilke ve prensiplere tabi olan insanlar, genellikle azınlıkta kalmışlardır. Nitekim Kur'ân, bu realiteye "insanların çoğu iman etmez ve inanmaz,¹⁷ çoğu şirk içerisindedir,¹⁸ çoğu düşünmez,¹⁹ çoğu gerçeği bilmez,²⁰ çoğu nankördür, çoğu şükretmez,²¹ çoğu fasıktır, çoğu gafildir,²² çoğu hakkı işitmez,²³ dinlemez ve çoğu zanna uyar."²⁴ ayetleriyle dikkat çekmektedir. İlahî beyandaki bu genel karakteristik özellik,

¹⁴ M. Fatih Kesler, *Kur'ân'da Yahudiler ve Hıristiyanlar*, T.D.V.Y., Ankara, 1993, s. 71.

¹⁵ Hayrettin Karaman, *Hayatımızdaki İslâm*, İz Yay., İstanbul, 2003, s. 437.

¹⁶ Mevlüt Uyanık, *İslâm'ın İnanç Esasları*, Esin Yay., Ankara, 1997, s. 129.

¹⁷ Hûd, 11/17; Yûsuf, 12/103; Ra'd, 13/1; Mü'min, 40/59; Şuarâ, 26/8.

¹⁸ Rûm, 30/42.

¹⁹ Mâide, 5/103.

²⁰ A'râf, 7/187; Yûsuf, 12/21, 40, 68; Nahl, 16/38; Kasas, 28/13; Rûm, 30/6.

²¹ Yûsuf, 12/38; Bakara, 2/243; Neml, 27/73; Mü'min, 40/61.

²² Mâide, 5/49; Yûnus, 10/92.

²³ Fussilet, 41/4.

²⁴ Yûnus, 10/36.

kitap ehlini oluşturan insanlar için de geçerlidir.²⁵ Zira Kur'ân, bazı ayetlerde kitap ehlinin müspet ve olumlu yönlerine dikkat çekmekle birlikte genellikle onların menfi durumlarından söz etmektedir.

Bu çerçevede Kur'ân-ı Kerîm'in Yahudi ve Hıristiyanlara yönelik çeşitli tenkitleri Allah'ın ayetlerini inkâr etmeleri²⁶, Allah'a şirk koşmaları²⁷ ve hatta Ehl-i Kitap'tan bir kısmının da Allah'a inanmamaları,²⁸ Yahudilerin kendilerini²⁹ ve Hz. Üzeyr'i,³⁰ Hıristiyanların ise, Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu kabul etmeleri,³¹ Allah'a karşı verdikleri sözleri tutmamaları,³² Allah'ın yasaklarına uymamaları,³³ Allah'a karşı uygunsuz ve yakışsız nitelemelerde bulunup³⁴ Allah hakkında gerçekten başkasını söylemeleri³⁵, İslâmiyetle alay etmeleri,³⁶ yeryüzünde bozgunculuğa koşmaları,³⁷ kendilerine verilen kutsal kitapları asıl şekliyle muhafaza etmeyip birtakım değişiklikler yapmaları,³⁸ bir kısmının ondan yüz çevirmeleri,³⁹ Hz. Muhammed (s.a.v.)'e inanma konusunda bile bile hakkı gizleyip,⁴⁰ O'nun Peygamberliğini kabul etmemeleri,⁴¹ kendilerine gönderilen elçilerin bir kısmına eziyet etmeleri,⁴² bir kısmını da öldürmeleri,⁴³ insanlar arasında inananlara düşmanlık bakımından en şiddetlileri olmaları⁴⁴ çarpık ahiret

²⁵ Bakara, 2/88, 100; Âl-i İmrân, 3/110; Mâide, 5/81.

²⁶ Bakara, 2/89; Âl-i İmrân, 3/70.

²⁷ Tevbe, 9/31; Bakara, 2/92, 135.

²⁸ Tevbe, 9/29.

²⁹ Mâide, 5/18.

³⁰ Tevbe, 9/30.

³¹ Tevbe, 9/30.

³² Nisâ, 4/155; Bakara, 2/63-64, 100.

³³ Nisâ, 4/154; Bakara, 2/65-66, 93.

³⁴ Âl-i İmrân, 3/93-94, 181; Mâide, 5/24, 64.

³⁵ Nisâ, 4/171; Mâide, 5/77.

³⁶ Mâide, 5/57.

³⁷ Mâide, 5/64.

³⁸ Bakara, 2/75, 79; Nisâ, 4/ 46; Mâide 5/ 13; Âl-i İmrân, 3/78.

³⁹ Âl-i İmrân, 3/23, 78-79; Nisâ,4/55; En'âm, 6/91.

⁴⁰ Bakara, 2/42.

⁴¹ Bakara, 2/146; Saff, 61/6; En'âm, 6/20.

⁴² Saff, 61/5.

⁴³ Nisâ, 4/155; Bakara, 2/61; Mâide, 5/70.

⁴⁴ Mâide, 5/82.

inancına sahip olmaları⁴⁵ ve özellikle bazılarının ne Allah'a ne de ahiret gününe inanmaları⁴⁶, Allah'ın meleklerine düşmanlık yapmaları,⁴⁷ şeklinde sıralamak mümkündür.⁴⁸

İşte kitap ehlinde bu çarpık itikatlara ve olumsuz vasıflara sahip olanlara ahirette acı bir azabın dokunacağı⁴⁹ ve o inkârcıların, içlerinde ebedî kalacakları cehennem ateşinde oldukları bildirilmektedir.⁵⁰ Burada şunu ifade etmek gerekir ki Kur'ân pek çok ayetinde Ehl-i Kitab'ın olumsuz yönlerine değinmekte dolayısıyla da Kuran'ın genelinde kitap ehline eleştirel tutumun hâkim bir anlayış olduğu çok açık bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte bir kısım ayetlerde ehli kitaba karşı müsbet yaklaşım dikkatleri çekmektedir. Şimdi biz bu hususa temas ederek bu konu etrafındaki tartışmaların çözümüne katkı sağlamak istiyoruz.

C. BAZI AYETLERDE EHL-İ KİTAB'A MÜSPET YAKLAŞIM

Birçok âyet-i kerîmesinde Ehl-i Kitab'a yer veren Kur'ân, onların değişik özelliklerine dikkat çekmek suretiyle, kitap ehline karşı farklı bir yaklaşım içerisinde olduğunu göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm, başta Yahudi ve Hıristiyanlar olmak üzere Sabîler, Mecûsîler, müşrik⁵¹ ve kâfirler⁵² gibi değişik inanç gruplarına değinmekte ve bir kısmından da çok yönlü bahsetmektedir. Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde Arap yarımadasında yaşayan Arapların -bazı Hıristiyan gruplar dışında- ekseriyetle çok tanrılı bir inanişaya sahip olduğu bilinmektedir.⁵³ İşte çok tanrılı bir inanişın simgesi durumunda olan müşrikler⁵⁴ aynı zamanda Allah'a inanmak suretiyle de aşkın bir tanrı inanişına sahip olduklarını gösteriyorlardı.⁵⁵ Müşrik ve putperestlerin aksine tevhid ve risalet müessesesinin varlığına inanan kitap

⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/24.

⁴⁶ Tevbe, 9/29.

⁴⁷ Bakara, 2/98.

⁴⁸ Geniş bilgi için Bkz. Ulutürk, *a.g.e.*, s. 11-53.

⁴⁹ Mâide, 5/73.

⁵⁰ Beyyine, 98/6.

⁵¹ Hacc, 22/17.

⁵² Bakara, 2/6; Kâfirûn, 109/1.

⁵³ William Montgomery Watt, *Hazreti Muhammed Mekte'de*, trc. Azmi Yüksel, trc. M. Rami Ayas, A.Ü.İ.F., Ankara, 1986, s. 52.

⁵⁴ Furkân, 25/3.

⁵⁵ Müşriklerin Allah inancı için şu ayetlere bkz. Mü'minûn, 23/84-89; Ankebût, 29/61; Zuhruf, 43/9.

ehlinin durumu ise oldukça farklılık arz etmektedir. Bu yüzden Kur'an'ın diğer din mensupları arasında, kitap ehline ayrı bir yer verdiği görülmektedir.⁵⁶ İşte bu noktada, Kur'an'ın, diğer inanç grupları arasında Ehl-i Kitap'a yönelik şu yaklaşımları farklılık arz etmektedir:

1. Hitap Şekli

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Kur'an'a göre orijinal şekli bozulmuş bile olsa, ilahî vahye dayanan kitaplara iman eden herkes Ehl-i Kitap'tır. Çünkü Kur'an, herhangi bir ayrıma gitmeksizin, bütün Yahudi ve Hristiyanları kapsayacak bir şekilde Ehl-i Kitap kullanımına yer vermektedir. Her ne kadar Ehl-i Kitap, tevhid çizgisinden sapma, peygamberlerine başkaldırıda bulunma ve kendilerine indirilen ilahî kitaplarda değişiklik yapma ve kısaca Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu son dinin ilkelerine aykırı inançları benimsemiş olsalar bile⁵⁷ Kur'an, ısrarla onları Ehl-i Kitap kabul eder.⁵⁸

Bu cümleden olarak Kur'an, يَا أَهْلَ الْكِتَابِ “Ey Ehl-i Kitap”⁵⁹ ve يَا أَيُّهَا الَّذِينَ “Ey kendilerine kitap verilenler”⁶⁰ tarzındaki bir hitapla kitap ehline seslenir. Bu hitap tarzıyla Kur'an, kitap ehlinin aslında vahye muhatap edildiğine, semavî bir dine sahip olduklarına ve Müslümanlarla aralarında bir bağ ve yakınlık olduğuna işaret eder.⁶¹ Nitekim bazı müfessirlere göre “yâ ehle'l-kitâb” hitabı, kitap ehlinin vahiy konusunda bilgi sahibi olduklarına dikkat çekmektedir.⁶² Böylece Ehl-i Kitap hitabından, onların özellikle tevhid ve nübüvvet konularında bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla semavî kitap sahiplerinin “yâ ehle'l-kitâb” denerek muhatap alınması, onlara teolojik açıdan bir değer verildiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir.⁶³

⁵⁶ Muhammed Hüseyin Tabatabai, *el-Mizân fî Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemi Li'l-Matbu, 1973, 5/204.

⁵⁷ Bakara, 2/91, 93; Âl-i İmrân, 3/112; Nisâ, 4/46; Tevbe, 9/30.

⁵⁸ Mâide, 5/15, 65, 68; Ankebût, 29/46; Hadîd, 57/29.

⁵⁹ Âl-i İmrân, 3/64; Nisâ, 4/171; Mâide, 5/15.

⁶⁰ Nisâ, 4/47.

⁶¹ Yûsuf Karadâvî, “Ehl-i Kitap'la Diyalog ve Bayramlaşma”, *Diyalogun Dinî ve Tarîhî Temelleri*, Işık Yay., İzmir, 2006, s. 190.

⁶² Muhammed b. Yusuf Ceyyani Ebû Hayyan Endelüsi, *Tefsiri'l-Babri'l-Mubtâ*, Dârü'l-Fikr, 1983, 2/482; Ebü'l-Hasan Burhaneddin İbrâhim b. Ömer b. Hasan Bikâi, *Nazmü'd-Dürer*, Haydarabad, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1978, 4/447.

⁶³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1964, 1/387.

Kur'ân'ın sıkça kullandığı bu hitapla ilgili büyük müfessir Râzî'nin zikre değer şu açıklamaları bulunmaktadır: “Bu isim, isimlerin en güzellerinden ve lakapların en mükemmellerindedir. Çünkü bu hitap onları, Allah'ın kitabına ehil yapmaktadır. Bu ifadenin bir dengi olarak, Kur'ân hafızına “Ey Allah'ın kitabının taşıyıcısı” denir. Aynı şekilde bir müfessire “Ey Allah'ın kelamının müfessiri” denmesi de bunun gibidir. Kur'ân'ın böyle bir isim vermesi, Hz. Peygamber'in muhataba hürmette ve onun kalbini yumuşatmakta ileri gitmesi anlamına gelir.”⁶⁴ Yine bu hitap, muhataba anlatılacak hususları dinlemeye teşvik etmekte ve muhatabın -Allah'tan gelen bir kitabın ehli olması yönüyle- Allah'ın kitabına tabi olması gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁶⁵ Böylece Yahudi ve Hıristiyanların kalplerine sevimli gelecek bir üslup kullanılmış olmaktadır.⁶⁶ Netice itibarıyla Ehl-i Kitap hitabı ve onun içeriği, Yahudi ve Hıristiyanların diğer müşriklerden ve kâfırlardan ayrı bir kategoride değerlendirileceğini gösteren açık bir kanıttır.

2. Bilgi Sahibi Olmaları

Ehl-i Kitap, kâinatın bir yaratıcısı olduğuna inanma, nübüvvet müessesesine aşina olma ve ahirete iman etme gibi temel inanç esaslarını kabul etmekte, hatta yeni bir peygamberin geleceğini de bilmektedir. Bu durumda onlardan Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvetini, kabul etmeleri beklenirdi. Ancak Ehl-i Kitap, dinî olmakla birlikte daha çok dünyevî ve siyasî nedenlerle bu beklentileri boşa çıkarmıştır.

Nitekim Kur'ân-ı Kerîm Yahudi ve Hıristiyanları, kaynak itibarıyla vahye dayanan birer kitaba sahip oldukları için, kitabı olmayan topluluklardan farklı bir kategoride değerlendirmektedir.⁶⁷ İslâm inancına göre Ehl-i Kitap'ın elinde belli oranda tahrif edilmiş olan semavî kaynaklı bir kitabın bulunması bile, onları hiçbir kitaba inanmayan diğer din mensuplarına göre daha üstün ve daha ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. Onlar bu yönüyle de vahyi kabul etmeye ve onu anlamaya diğer din mensuplarından daha yatkındırlar.⁶⁸ Zira kitap ehli, vahiy geleneğinin bir halkasını oluşturmaları yönüyle de semavî olanla içli dışlı idilerdi ki Kur'ân, onlar için “ehlü'z-zikr” ifadesini kullanarak, onların

⁶⁴ Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, 8/76.

⁶⁵ Muhammed b. Yusuf Ceyyani Ebû Hayyan Endelüsü, *Tefsiri'l-Babri'l-Muhit*, Dârü'l-Fikr, 1983, 2/482.

⁶⁶ Yûsuf Karadâvî, “*el-Hvâru'l-İslâmî el-Mesîbî*”, *el-Müslimu'l-Muâsir*, Kuveyt, 1997-1998, C. 22, S. 86, s. 145.

⁶⁷ Mehmet Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, s. 16.

⁶⁸ Fatih Kesler, *Kur'ân-ı Kerîm'in Evrenselliği*, Van, 1996, s. 194.

müşriklerden farklı bir bilgiye sahip olduklarını vurgulamaktadır.⁶⁹ Müşrikler, Rasûlüllah'ın peygamberliğini inkâr edince Yüce Allah, onlara “Biz, senden önce de, ancak kendilerine vahiy gönderdiğimiz birtakım erkekleri peygamber gönderdik. Şayet bilmiyorsanız bunu Ehl-i Zikr'e (Kitap sahiplerine) sorun.”⁷⁰ buyurarak, onların nübüvvet müessesini bildiklerini ve dolayısıyla müşrik ve kâfirler gibi olamayacaklarını ortaya koymaktadır. Çünkü âyette geçen “ehle'z-zikr” ifadesi, başta Katâde olmak üzere, pek çok müfessir tarafından Tevrat ve İncil ehli olarak tanımlanmıştır.⁷¹

İbn Kesîr, “Ehl-i Zikr'e sorun” cümlesini, “Yahudi ve Hıristiyan gibi diğer milletlerden ilim ehline sorun” şeklinde tefsir eder.⁷² Bir kısım müfessirler de “Hiç şüphe yok ki o zikri(Kur'ân'ı) Biz indirdik, onu koruyacak olan da Biz'iz.”⁷³ âyetinden dolayı “zikr” kelimesine, Kur'ân manasını vermiştir. Buna bağlı olarak da âyetteki “Ehl-i Zikr'ı”, “Ehl-i Kur'ân” olarak açıklamışlardır.⁷⁴ Ancak bu yaklaşım, başta İbn Atiyye olmak üzere, bazı müfessirler tarafından isabetli görülmez.⁷⁵ Zira âyetin bulunduğu bağlamda Kur'ân, öncesiyle ve sonrasıyla müşrikleri muhatap almakta ve müşriklerin soru sormalarını istemektedir. Bunun üzerine Müşrikler de “O da sizin gibi bir insandan başka bir şey değildir.”⁷⁶ diyerek, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in, Allah tarafından gönderilen bir elçi olamayacağını iddia etmişlerdir. Bu durumda müşriklerin kabul etmedikleri bir hususu, inançlarını benimsemedikleri Müslümanlara sormaları ve onlardan bilgi edinmek istemeleri anlamsızdır.

⁶⁹ Nahl, 16/43; Enbiyâ, 21/7.

⁷⁰ Enbiyâ, 21/7.

⁷¹ Ebû Ca'fer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984, 17/5; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Begâvî, *Tefsîru'l-Begâvî: Me'âlimu'l-Tenzîl*, thk. Hâlid Abdurrahmân el-Ak, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987, 3/239; Zemahşerî, *a.g.e.*, 2/563; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983, 3/399.

⁷² Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed İbrâhîm Bennâ, Muhammed Ahmed Âşûr, Abdulaziz Ganîm, Kahraman Yay., İstanbul, 1984, 3/175.

⁷³ Hicr, 15/9.

⁷⁴ Taberî, *a.g.e.*, 17/5.

⁷⁵ Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-Veçîh fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîm*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, 4/75; Râzî, *a.g.e.*, 22/125; Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Râhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997, 17/13.

⁷⁶ Enbiyâ, 21/3.

İşte bu konumda Kur'ân, müşrikleri daha önceki peygamberlerin hallerine vâkıf olan kitap ehline yönlendirir. Ta ki müşriklerin bu konulardaki şüpheleri, kitap ehlinin, Yüce Allah'ın beşerden olmayan hiçbir resul göndermediğini kendilerine söylemeleriyle⁷⁷ yok olsun. Nitekim Kur'ân'ın nuzûlü sürecindeki Ehl-i Kitap, her ne kadar Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini inkâr etse bile, peygamberlerin beşer olduklarını, inkâr etmemişlerdir.⁷⁸ Şu halde âyette geçen "ehle'z-zıkr" tabirinden, kitap ehlinin kastedildiği açıkça anlaşılmaktadır.

Yine bir başka âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Dini inkâr edenler: "Sen Peygamber değilsin" diyorlar. De ki: "Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter, bir de nezdinde kitap ilmi bulunanlar."⁷⁹

Başta Mücahid ve Katâde olmak üzere pek çok müfessir "Nezdinde kitap ilmi bulunan kimseleri" genellikle Ehl-i Kitap'tan Müslüman olmuş Abdullah b. Selam ve arkadaşları olarak yorumlamışlardır.⁸⁰ Bazı müfessirler ise kitap ilmi bulunan kimseleri, "kendilerinde Tevrat ve İncil'in ilmi bulunan Yahudi ve Hıristiyan alimler" şeklinde tefsir etmişlerdir.⁸¹ İkinci görüşü benimseyenler bu âyetin Abdullah b. Selam şeklinde yorumlanmasını oldukça yadırgamışlar ve garib bulmuşlardır.⁸² Çünkü bu sure Mekkidir. Dolayısıyla bu suredeki âyetlerin Mekke'de nazil olduğu hususunda ihtilaf yoktur. Abdullah b. Selam ve arkadaşları ise Medine'de ve hicretten sonra Müslüman olmuşlardır.⁸³ Bu yüzden söz konusu âyeti Abdullah b. Selam olarak değerlendirmek tarihî açıdan mümkün değildir. Şu halde ikinci görüşün daha isabetli olduğu son derece açıktır.

Buna göre ilgili âyetin tefsiri şu şekilde olmalıdır:

"Tevrat ve İncil'i bilen herkes, o iki kitabın Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamber olarak gönderileceği müjdesini de bilir. Dolayısıyla bu alim kimse adil davranır da yalan söylemezse Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Allah katından

⁷⁷ Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire, 1979, 3/71.

⁷⁸ Beğavî, *a.g.e.*, 3/239.

⁷⁹ Ra'd, 13/43.

⁸⁰ Taberî, *a.g.e.*, 13/176-177; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, 3/119.

⁸¹ Taberî, *a.e.*, 13/176; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, 4/341.

⁸² İbn Kesîr, *a.g.e.*, 2/522.

⁸³ Mâverdî, *a.g.e.*, 3/119.

gönderilmiş bir peygamber olduğuna şahit olur.”⁸⁴ İşte Ehl-i Kitab'tan kendi dinlerine samimiyetle bağlı olan alim kişiler Rasûlüllah'a indirilen Kur'an'dan hoşlanıyorlar ve memnun oluyorlardır. Nitekim bu husus Ra'd Suresi'nin 36. âyetinde şöyle vurgulanmaktadır:

“Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, sana indirilen Kur'an'dan memnun olurlar.....” Aynı şekilde İsrâ suresinde de kitap ehlinen bazı hakperest alimlerin var olduğu şöyle ifade edilmektedir:

“De ki: "İster inanın ona, isterse inanmayın. Şu bir gerçektir ki daha önce kendilerine ilim verilenlere Kur'an okununca derhal yüzüstü secdeye kapanırlar.”⁸⁵

Buraya kadar yapılan açıklamalardan Kur'an'ın, Ehl-i Kitab'a yaklaşımında tek düzelik bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Kur'an, akide planında bazen Ehl-i Kitab'la müşrikleri ve kâfirleri eş değer tutarken, bazen kitap ehlinin diğerlerinden farklı olduğunu açıkça belirtmektedir.⁸⁶ Bu çerçevede Kur'an'ın Ehl-i Kitab'a karşı diğer inanç gruplarından farklı yaklaştığı noktaları; onların hem ulûhiyet ve nübüvvet müessesesine ait bir kısım bilgileri bilmeleri, son peygamberin geleceğinden haberdar olmaları, aynı zamanda önceki peygamberlerin hallerine ilişkin bazı malumatlara sahip bulunmaları şeklinde özetlemek mümkündür.

Bu açıklamalardan Kur'an'ın bir kısım dinî içerikli konularda Ehl-i Kitab'ı açıkça bilgi kaynağı kabul ettiği de ortaya çıkmaktadır. Zira Kur'an bu hususlarda bilgisi olmayanlara, Ehl-i Kitab'ı referans olarak göstermekte ve onlardan bazılarının doğru bilgiye sahip olabileceklerine işaret etmektedir. Hatta Kur'an Hz. Peygamber'e yönelik şu hitapta bulunmaktadır: “Eğer, faraza, sana indirdiğimiz hususlardan herhangi birinde şüphe edersen, senden önce kitap okuyanlara sor.”⁸⁷ Bu âyette kendilerine soru sorulması istenen kimselerin kitap ehlinen doğru, güvenilir ve sadık kimseler olduğu açıktır.⁸⁸

---

⁸⁴ Râzî, *a.g.e.*, 19/56.

⁸⁵ İsrâ, 17/107.

⁸⁶ Mehmet Erkal, “Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri”, *Polemik Değil Diyalog*, Ufuk Yay., İstanbul, 2006, s. 67.

⁸⁷ Yûnus, 10/94.

⁸⁸ Abdulazîz b. Abdisselâm es-Sülemî, *Tefsîru'l-İzz b. Abdisselâm*, thk. Ahmed Fethi Abdurrahmân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2008; Mâverdî, *a.g.e.*, 2/450.

3. İnançsızlara Karşı Ehl-i Kitap'ın Desteklenmesi

Bî'setten sekiz yıl sonra, ateşperest İranlılar, kitap ehli Bizanslıları Ezriat'ta mağlup etmişler ve Hıristiyan şehirlerini tahrip ederek bölgedeki bina ve kiliseleri yıkmışlardır. İşte Ehl-i Kitap olan Rumların, ateşperest olan Mecûsilere mağlup oluşunun haberi, Mekke'de bulunan Hz. Peygamber ve ashabına ulaştınca, bu durum onlara ağır gelmiş ve onlar bu olaya çok üzülmüşlerdir.⁸⁹ Çünkü Mecûsiler, hem tevhid akidesini ve ahiret inancını inkâr etmekte hem de herhangi bir semavî kitaba inanmamaktaydılar. Buna mukabil Rumlar, her ne şekilde tahrif edilmiş olursa olsun bir tek Allah inancını, dinin temeli olarak kabul etmekteydiler.⁹⁰

İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre Müslümanlar, kitap ehli olan Rumların yenmelerini isterlerken, müşrikler de, puta tapmalarından dolayı İranlıların galip gelmesini arzu ediyorlardı.⁹¹ Zira Müslümanlar kendilerini kitap ehline ve dinlerine daha yakın görüyorlardı. Bu yüzden Müslümanlar, açık bir şekilde Ehl-i Kitap olan Rumların tarafını tuttuklarından dolayı, onların mağlup olmalarını üzüntüyle karşılamışlardır.⁹² Diğer taraftan kâfirler de kitap ehlinin mağlup oluşuna sevinmişler⁹³ ve çeşitli tavırlarla Müslümanları incitmeye başlamışlardı. Hatta müşrikler, Müslümanlarla karşılaştıklarında şöyle demişlerdir: “Sizler kitap ehlisiniz, Hıristiyanlar da kitap ehlidirler. Bizim gibi kitapsız olan Mecûsî kardeşlerimiz, sizin gibi kitaplı olan Rum kardeşlerinize nasıl galip geldilerse, siz de bizimle savaşırsanız, biz de sizi öyle mağlup edeceğiz.”⁹⁴ Yine müşriklerin, “Eğer Allah, sizin dediğiniz gibi yegane galip olsaydı, Ehl-i Kitap olan Bizanslıları üstün getirirdi.” demeleri üzerine, bir teselli ve bir mucize eseri olarak Bizanslıların, üç ile dokuz yıl içinde İranlılara galebe edeceğini ve müminlerin de buna sevineceğini haber veren Rum suresinin ilk beş âyeti nazil oldu.⁹⁵ Nazil olmasıyla ve gerçekleşmesiyle müminleri sevindiren âyetler şu şekildedir:

“Elif, Lâm, Mîm. Rumlar yakın bir yerde mağlup oldular. Ama bu yenilgilerinden sonra galip gelecekler. Birkaç yıl içinde. Çünkü işleri karara

⁸⁹ Taberî, *a.g.e.*, 21/17-18; Ahmed Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1974, 21/27.

⁹⁰ Seyyid Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tejhimu'l-Kur'an*, ed. Ali Bulaç, Terc. Heyet, İnsan Yay., İstanbul, 1986, 4/249.

⁹¹ Taberî, *a.g.e.*, 21/16.

⁹² Zemahşerî, *a.g.e.*, 3/214; Seyyid Kutub, *Fî Zulâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1985, 5/2756.

⁹³ Hâzin, *a.g.e.*, 3/386.

⁹⁴ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, 3/406.

⁹⁵ Taberî, *a.g.e.*, 21/18.

bağlama yetkisi, başında da sonunda da Allah'a aittir. O gün, müminler de, Allah'ın verdiği zafer sayesinde sevinecekler. Allah dilediğini muzaffer kılar.”⁹⁶

Bu âyetlerin inmesi üzerine Hz. Ebû Bekir, Allah'(c.c)ın Rumları, Farslara galip getireceğine dair müşriklerle bahse girmiş ve bu bahsi kazanmıştır.⁹⁷ İşte ayette belirtildiği şekliyle Rumlar, İranlılara mağlub olmalarının yedinci yılında onları yenilgiye uğratmışlardır. Tefsirlerde, âyet-i kerîmede müjdelenen Rum galibiyetinin zamanı hakkında farklı rivayetler vardır.⁹⁸ Ancak tefsirlerde bu müjdenin, Bedir savaşına denk geldiğine daha çok yer verilir. Böylece Hz. Peygamber ve ashabı, hem kendilerine ulaşan Ehl-i Kitab'ın galibiyet haberiyle, hem de müminlerin Mekke müşriklerini mağlup etmeleriyle sevinmişlerdir.⁹⁹ İşte “O gün müminler de Allah'ın verdiği zafer sayesinde sevineceklerdir.”¹⁰⁰ buyruğu buna işaret etmektedir.¹⁰¹

Nitekim müfessirler, âyette geçen “müminlerin sevinme nedenlerini”, hem Müslümanların Mekke müşriklerine karşı zafer kazanmalarına hem de Ehl-i Kitab'ın, Ehl-i Şirk'i mağlub etmelerine bağlamışlardır.¹⁰² Taberî, “O gün müminler, Allah'ın yardımıyla sevinirler.” âyetini, Rumların galip geldikleri gün, müminlerin Allah'ın yardımının kitap ehline olması sebebiyle sevinmeleri şeklinde yorumlamaktadır.¹⁰³ İzzet Derveze (v. 1404/1984) Hz. Peygamber ve ashabının, önce Rumların mağlup olmasına üzülmelerini sonra da Rumların galip gelmesine sevinmelerini, kitap ehlinin kaynak ve özde birleşmelerine bağlamaktadır.¹⁰⁴ Merâğî ise Allah'ın nusretini, “Allah'ın kitap sahibi olanları, kitap sahibi olmayanlara galip kılması” şeklinde açıklamaktadır.¹⁰⁵

Bî'setin yedinci yılında Ehl-i Kitab ile Mecûsîler arasındaki olayları konu edinen bu âyet-i kerîmeler, Kur'ân'ın, Ehl-i Kitab'a yaklaşımını göstermede önem arz etmektedir. Böylece müminlerin, siyasî bir olayda bile Ehl-i Kitab'ın üzüldüğüne üzülmüş ve sevindiğine de sevinmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yine

⁹⁶ Rûm, 30/1-5.

⁹⁷ Râzî, *a.g.e.*, 25/85; Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş Derveze, *et-Tefsîrül-Hadis*, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2000, 5/430.

⁹⁸ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, 6/289.

⁹⁹ Taberî, *a.g.e.*, 21/17.

¹⁰⁰ Rûm, 30/4-5.

¹⁰¹ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, 3/406-407.

¹⁰² Taberî, *a.g.e.*, 21/16; Hâzin, *a.g.e.*, 3/387; Âlûsî, *a.g.e.*, 21/18.

¹⁰³ Taberî, *a.g.e.*, 21/17.

¹⁰⁴ Derveze, *a.g.e.*, 5/432.

¹⁰⁵ Merâğî, *a.g.e.*, 21/28.

bu âyetler göstermektedir ki; Kur'ân müşriklere karşı, kitap ehlinin tarafını tutmakta ve pek çok hususta olduğu gibi siyasî konuda da onları diğer inanç gruplarına karşı tercih etmektedir.

Sonuç olarak -daha önce geçtiği üzere- Kur'ân, birçok âyette Ehl-i Kitap'a karşı çok ağır ve sert eleştirilerde bulunmaktadır.¹⁰⁶ Ancak Ehl-i Kitap'a yöneltilen bu eleştirilere rağmen, müşriklerle ya da kâfirlerle Ehl-i Kitap arasında bir tercih söz konusu olduğunda ise Kur'ân, açıkça Ehl-i Kitap'ın yanında yer almaktadır.

4. Ehl-i Kitap'a Tanınan Hukukî Ayrıcalıklar

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar, farklı dinî ve etnik gruplarla bir arada yaşama durumunda olmuşlardır. Bu çerçevede İslâm, din grupları arasından sadece Ehl-i Kitap'a bir takım hukukî ayrıcalıklar tanımıştır. İşte Kur'ân'ın Ehl-i Kitap'a tanıdığı özel hukukî konular arasında en dikkat çekenini, kitap ehli kadınla evlenme meselesidir.

4.1.Ehl-i Kitap Kadınlarla Evlenme

İslâm toplumunun temelini ve birliğini oluşturmada, ailenin belirleyici bir rol oynadığı göz ardı edilemez. Bu yüzden İslâm dini, ailenin sağlam bir şekilde kurulup devam ettirilmesine ve korunmasına son derece önem vermiştir.

Eş seçme konusunda, Müslüman bireyleri yönlendiren Kur'ân-ı Kerîm, müminlerin ya bir Müslüman kadınla ya da iffetli ve hür olan Ehl-i Kitap bir kadınla evliliğine izin verdiğini şu âyetiyle bildirmektedir: “.....*Namıslu, zînaya girmemiş ve gizli dostlar edinmemiş insanlar halinde yaşamamız şartıyla, müminlerden hür ve iffetli kadınlarla, sizden önceki kendilerine kitap verilenlerden hür ve iffetli kadınlar da mehirlerini verip nikâhladığımızda size belaldir.*”¹⁰⁷ Müslüman'ın Ehl-i Kitap'la evliliğine izin veren Kur'ân, kitap ehli dışındaki gayri müslim, müşrik, kâfir ve putperest kadınlarla evliliğe de yasak getirmiştir.¹⁰⁸ Böylece Kur'ân, diğer bir kısım konularda olduğu gibi bu konuda da Ehl-i Kitap'a özel bir statü tanımış ve Müslüman erkeklerin, gayri müslimler içerisinde sadece Ehl-i Kitap kadınlarla evlenmesini helal kabul etmiştir. Zira kitap ehli olma, semavî din mensuplarını birbirine yaklaştırmakta ve ısıdırmaktadır. Bu yüzden söz konusu âyetteki “kendilerine kitap verilenler” ifadesiyle, Müslümanlarla kitap ehli

¹⁰⁶ Bakara, 2/91, 93, 96; Âl-i İmrân, 3/112; Nisâ, 4/46; Tevbe, 9/30.

¹⁰⁷ Mâide, 5/5.

¹⁰⁸ Bakara, 2/221; Mümtebine, 60/10.

arasında müşterek amaçlar bulunduğu, kaynaşma ve yakınlığın var olduğuna, ortaklığa ve ortak noktalara vurgu yapılır.¹⁰⁹

Müfessirler, bu âyet bağlamında iki farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Birinci görüşü savunanların başında, İbn Ömer gelmektedir. İbn Ömer “Müşrik kadınlar iman etmedikçe onlarla evlenmeyin!”¹¹⁰ âyetini delil göstererek, Ehl-i Kitap’tan bir kadınla evlenilemeyeceğini ileri sürmüştür. Çünkü Ehl-i Kitap, Hz. İsa’yı ilah kabul etmekle, şirkin en büyüğünü irtikâp etmiş olmakta ve müşrik sayılmaktadır. Dolayısıyla şirk içerisinde bulunan kitap ehliyle evlenilmesi, caiz değildir.¹¹¹

Ancak pek çok İslam alimi, bu görüşü isabetli bulmamış ve benimsememiştir. Onlara göre müşrik kadınları nikâhlamayı haram sayan âyet¹¹² âmm olup, “Sizden önce kendilerine kitap verilenlerin, hür ve iffetli kadınları, size helal kılındı.” âyetiyle tahsis edilmiştir. Buna göre Yüce Allah Müslümanların şirk ve küfür ehli hariç, Ehl-i Kitap kadınlarla evlenmesini mübah kılmıştır.¹¹³ Söz konusu âyette, “Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden hür ve iffetli kadınlar da mehirlerini verip nikâhladığınızda size helaldir.” şeklinde mutlak bir ifade kullanılması, bütün kitap ehlinin, bu hükme girdiğini çok açık bir şekilde bildirmektedir. Böylece evlenilmesi helal olan Ehl-i Kitap kavramına muahid, zimmî, harbî Yahudi ve Hıristiyanlar girmiş olur.¹¹⁴ Dolayısıyla bu genel hükme, günümüzde yaşayan Yahudi ve Hıristiyan kadınlar da girmektedir. Sadece bazı İslâm bilginleri, harbî olan kitap ehli kadını evliliğin kerahetine dikkat çekmişlerdir.¹¹⁵

---

¹⁰⁹ Tabâtabâî, *a.g.e.*, 5/205.

¹¹⁰ Bakara, 2/221.

¹¹¹ Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, *el-Mebûât*, Çağrı Yay., İstanbul, 1983, 4/210; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, 2/163; Şevkânî, *a.g.e.*, 2/15.

¹¹² Bakara, 2/221.

¹¹³ Hâzîn, *a.g.e.*, 2/15; Şevkânî, *a.g.e.*, 2/15.

¹¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'an*, tsh. Ahmed Abdülâlîm Berdûnî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kâhire, 1967, 6/79; Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi İbn Aşur, *Tefsirü't-Tahrir ve't-Tenvir*, ed-Dâru't-Tunusiyye, Tunus, 1984, 6/124.

¹¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfî, *el-Umm*, Dâru's-Şa'b, Kâhire, 1968, 5/43; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdulazîz İbn Âbidîn, *Hâşiyetu Reddî'l-Mubtâr ale'd-Durri'l-Mubtâr*, Kahraman Yay., İstanbul, 1984, 3/45; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mubezzeb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 19/417, 16/232.

İşte Müslümanlar için bütün Ehl-i Kitap kadınların helal sayılması, cumhurun görüşü ve fakihlerin genel yaklaşımı olarak kabul edilir.¹¹⁶ Bu görüş, İslâm alimleri arasında o kadar muteber sayılmıştır ki bazıları sahabe ve tabiinden pek çok alimin, kitabî kadınla evliliğe cevaz verdiğini,¹¹⁷ bazıları bu hususta, sahabenin icmaı olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁸

Kur'ân, nazil olduğu dönemde kitap ehlinin tevhid ilkesinden saparak teslis inancını benimsemiş olduklarını ifade etmesine rağmen,¹¹⁹ bu âyetiyle kitap ehli kadınlarla evliliğe müsaade ettiğini bildirmektedir.¹²⁰ Bu durumda denebilir ki, Kur'ân'ın Müslüman birey için Allah ve Rasûlü'nden sonra belki de en çok sevebileceği kişiyi Ehl-i Kitap'tan seçmesine imkân tanınması, Ehl-i Kitap'a karşı gösterilen ayrıcalığı açıkça ortaya koymaktadır. Burada dikkatleri çeken bir husus da, İslâm dininin, toplumun en temel müesseselerinden olan aile kurumunun kapılarını Ehl-i Kitap'a açmış olmasıdır.

4.2. Kestikleri ve Yemeklerinin Yenmesi

Kur'ân birçok konuda müşriklere nispetle farklı muamele yaptığı kitap ehline karşı, kestiklerini ve yemeklerini yeme hususunda da ayrı bir tutum sergilemektedir. İşte bu hususta Kur'ân kitap ehline gösterecekleri muameleyi şu âyetle bildirir:

“Bugün size temiz ve lezzetli şeyler helal kılındı. Ehl-i Kitap'ın yemekleri ve diğer yiyecekleri size helaldir. Sizin yiyecekleriniz de onlara helaldir.”¹²¹

Müfessirlerin çoğu, âyet-i kerîmede geçen “Kendilerine kitap verilenlerin yemeği, size helaldir.” cümlesini, “Ehl-i Kitap'ın kestikleri size helaldir.” şeklinde anlamışlardır.¹²² Bu âyetteki “taam” kelimesinden maksat ekmek, meyve vb. yiyecekler olmayıp, Ehl-i Kitap'ın kestikleridir. Çünkü pak ve temiz olan yiyecekler, bütün insanlar için mübahtır.¹²³ Bu yüzden gayri müslimlerin, kendilerine ait yemeklerin iyi ve temiz olanlarından Müslümanlara yedirmelerini

¹¹⁶ Mâverdî, *a.g.e.*, 2/17; İbn Abdisselâm, *a.g.e.*, 1/159; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979, 3/1581.

¹¹⁷ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, 3/432.

¹¹⁸ Şemsuddîn Hatîb Muhammed b. Ahmed eş-Şâfiî eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meâni El-fâzi'l-Minhâc*, Dâru'l-Fikr, 3/187.

¹¹⁹ Nisâ, 4/171; Mâide, 5/73.

¹²⁰ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Yay., İstanbul, 1997, 2/470.

¹²¹ Mâide, 5/5.

¹²² Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, 1/455; Mâverdî, *a.g.e.*, 2/17; Râzî, *a.g.e.*, 11/115.

¹²³ Derveze, *a.g.e.*, 9/46.

yasaklayan bir hüküm, Kur'ân ve sahih sünnette yoktur.¹²⁴ Buna göre Ehl-i Kitab'ın fiilleriyle yenecek hale gelenler, bizzat onların kestikleri hayvanlardır. Bu durumda Müslümanların kestikleri kitap ehline, onların kestikleri de Müslümanlara helal olur.

Ancak Ehl-i Kitab'ın kestikleri ve yemeklerinin genel olarak helal olmasını, Kur'ân'da haram olduğu ifade edilen bir kısım yiyecek ve içecekler sınırlandırmaktadır. Buna göre domuz eti, leş, kan leş, kan, Allah'tan başkası ve dikili taşlar adına boğazlanan hayvanların etleri yasaklanmıştır.¹²⁵ Şu halde Ehl-i Kitab'ın kestiklerinin ya da genel anlamda yiyecekleri ve içeceklerinin helal olması, İslâmî açıdan mübah sayılan ve temiz olan yiyecek ve içeceklerle kayıtlıdır.

Bunun yanında Ehl-i Kitab'ın kestikleri meselesi de, ulema arasında tartışma konusu olmuştur. Bir kısım alimler “Allah adına kesilmeyen hayvanın etini yemeyin.”¹²⁶ âyetini delil göstererek, bir başkası adına kesilen hayvanın yenmeyeceğini söylemişlerdir. Onlara göre Hz. İsa ve Hz. Uzeyr'in adına kesilen bir hayvanı yemek, helal değildir.¹²⁷ Buna mukabil bazı alimler, Ehl-i Kitab'ın kesmiş oldukları her şeyin caiz olduğu söylemişlerdir. Hatta kitap ehlinin birisi bir hayvanı, Allah adına kesmeyip, Hz. İsa ya da Hz. Uzeyr adına kesse, onu bile yemek helaldir. Çünkü onlara göre “Ehl-i Kitab'ın kestikleri ve diğer yiyecekleri size helaldir.” âyeti, “Allah adına kesilmeyen hayvanın etini yemeyin.” ifadesini tahsis etmektedir.¹²⁸ Yine bu görüşü savunanlar, “Yüce Allah, Ehl-i Kitab'ın şirk içerisinde olduğunu ve onların keserken ne dediklerini biliyor olmasına rağmen, kitap ehlinin kestiklerini helal kılmıştır.” yorumunu yaparak bu konudaki görüşlerini daha sağlam bir temele oturtmak istemişlerdir.¹²⁹

İşte kitap ehlinin kestiği her şeyin helal olduğuna yönelik bu görüşler, başta İbn Abbas, Ebu'd-Derdâ, Ubâde b. Sâmî gibi sahabe'nin önde gelenleri olmak üzere birçok alim tarafından savunulmuştur.¹³⁰ Aynı şekilde Hâzin (v.

---

¹²⁴ Derveze, *a.g.e.*, 9/48.

¹²⁵ Mâide, 5/3.

¹²⁶ En'âm, 6/121.

¹²⁷ Şirbinî, *a.g.e.*, 4/272.

¹²⁸ Şevkânî, *a.g.e.*, 2/14.

¹²⁹ Beğavî, *a.g.e.*, 2/13; Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudame, *el-Mugni*, Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadise, Riyad, 8/581.

¹³⁰ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, 3/431; Şevkânî, *a.g.e.*, 2/14.

741/1341)de, ülemeden birçok kimsenin, bu görüşü benimsediğini ileri sürmüştür.¹³¹

Şu halde son nazil olan âyetlerden “Ehl-i Kitap’ın kestikleri ve diğer yiyecekleri size helaldir. Sizin yiyecekleriniz de onlara helaldir.”¹³² âyetinin sarıh anlamı dikkate alındığında, pek çok ülemanın ileri sürdüğü görüşün daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Müslümanların Ehl-i Kitap’la evlenebilmesine ve onların kestiklerini ve temiz olan yiyeceklerini yiyebilmesine yönelik ayetlerin var olması, Ehl-i Kitap’a yönelik müsbet bir yaklaşımın var olduğunu göstermektedir.

D. EHL-İ KİTAP’IN KENDİ İÇERİSİNDE FARKLI DEĞERLENDİRİLMESİ

Kur’ân-ı Kerîm’de kitap ehli, dinî ve ahlâkî açıdan genellikle eleştirilmiştir. Ancak bu eleştirel yaklaşımın, tüm Ehl-i Kitap’ı kapsayıp kapsamadığı, kitap ehliyle ilgili âyetlerin hepsine bütüncül olarak bakıldığında ortaya çıkacaktır.

1. Ehl-i Kitap’ın Eşit Olmaması

Bu bağlamda Ehl-i Kitap’ın ayrı değerlendirilebileceğini gösteren âyetlerden birisi Âl-i İmrân suresinin 113. âyetidir. Bu âyet-i kerîmeyi kendi bağlamından koparmadan öncesiyle birlikte ele almak, daha isabetli bir sonuca ulaşılmasını sağlayacaktır.

“(Ey Ümmet-i Muhammed!) Siz insanların iyiliği için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz: İyiliği yayar, kötülüğü önlersiniz, çünkü Allah’a inanırsınız. Ehl-i Kitap da bu imana gelseydi, elbette kendileri için iyi olurdu. İçlerinden iman edenler varsa da ekserisi dinden çıkmış fâsıklardır.....Ehl-i Kitap’ın hepsi bir değildir. Onların içinde öyle dosdoğru bir cemaat vardır ki, gece saatlerinde Allah’ın âyetlerini okuyarak secdelere kapanırlar. Bunlar Allah’ı ve âhireti tasdik eder, iyiliği yayar, kötülükleri önler ve hayırlı işlere yarışmasına koşarlar. İşte onlar salihlerdendirler. Yaptıkları hayır ve iyiliklerden, mükâfatsız kalan bir tek iyilik bile bulunmayacaktır. Allah günahlardan korunan takvâ ehlini pek iyi bilir.”¹³³

Âyetin zahirî anlamından da anlaşılacağı üzere Kur’ân, önce “Müslümanların en hayırlı ümmet olduklarını” bildirmekte, arkasından da kitap ehlinin iman etmiş olmalarını dilemektedir. Bununla birlikte kitap ehlinin pek

¹³¹ Hâzin, *a.g.e.*, 2/14.

¹³² Mâide, 5/5.

¹³³ Âl-i İmrân, 3/110-115.

çoğunun fasık olduğu, dolayısıyla da onlardan az bir grubun inandığını ifade edilmektedir. Daha sonra Kur'an kitap ehlinin fasık olanların sıfatlarını bildirip, ilahî adalet gereği onlar içerisinde salih insanların bulunduğunu da vurgulayarak, kitap ehlinin bir olmadığını beyan etmektedir.

Âyetler arasındaki münasebetin bu şekilde ortaya konmasından sonra, müfessirlerin bu âyete ve bu âyette övülen Ehl-i Kitap'a getirdikleri yorumlar incelenebilir. Müfessirler, âyette güzel sıfatlarla övülen Ehl-i Kitap'ın kim oldukları hususunda, farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Ancak bunun öncesinde, tefsir kitaplarında bu âyetin iniş sebebiyle ilgili en meşhur rivayete kısaca yer vermek faydalı olacaktır.

Bir rivayete göre ise Abdullah b. Selam ve Seleb b. Saide, Üseyd b. Übey ve Esed b. Ubeyd gibi Yahudi asıllı alimlerin Müslüman olmaları karşısında, diğer Yahudiler, bu kişilerin aleyhinde konuşarak şöyle demişlerdir: "Muhammed (s.a.v.)'e iman edip tabi olanlar ancak bizim şerhlerimizdir. Eğer onlar bizim hayırlılarımız olsalardı, atalarının dinini terk edip bir başkasına gitmezlerdi.¹³⁴ Bu yüzden "Siz dininizi bırakıp başka bir dine girdiğiniz için hüsrana uğradınız." dediler. Bunun üzerine Yüce Allah, "Hepsi bir değildir." buyruğunu indirdi.¹³⁵ Taberî tarafından İbn Abbas'a isnad edilen bu rivayet, bahsi geçen âyetle ilgili en meşhur rivayettir ve müfessirlerin büyük çoğunluğu tarafından âyetin anlaşılmasında temel rol oynamıştır.

2. Klasik Müfessirlerin Yaklaşımları

Müfessirlerin birçoğu, Âl-i İmrân 113-115. âyetlerin anlaşılmasında, İbn Abbas'a isnad edilen rivâyeti esas almışlar ve bu rivayetten yola çıkarak, âyette bahsi geçen Ehl-i Kitap'ın, Abdullah b. Selam ve arkadaşları gibi Hz. Peygamber'e iman eden bazı Yahudiler olduğu görüşünü savunmuşlardır.¹³⁶ Buna göre مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ ifadesi, İslâm'a giren Ehl-i Kitap şeklinde anlaşılmalı ve bu görüş, tefsir kitaplarının çoğunda en temel yaklaşım olarak

¹³⁴ Beğavî, *a.g.e.*, 1/343; Kurtubî, *a.g.e.*, 4/175; Âlûsî, *a.g.e.*, 4/33.

¹³⁵ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, 1/296; Taberî, *a.g.e.*, 4/52.

¹³⁶ Ebû Saîd Nâsiruddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Emvâr'u't-Tenzîl ve Esrâr'u't-Te'vîl*, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye, İstanbul, 1886, 1/175; İbn Kesîr, *a.g.e.*, 1/398; Âlûsî, *a.g.e.*, 4/33.

kendini göstermektedir.¹³⁷ Şu halde bu âyetten maksat, daha önce yerilen Ehl-i Kitap ile Müslüman olan Ehl-i Kitap'ın eşit olmadığıdır.¹³⁸

Diğer taraftan bu ayetlerdeki Ehl-i Kitap'tan, Müslüman olanların kastedilmediği görüşü, genellikle çağdaş tefsir kitaplarında bulunsa da ilk dönemlerden itibaren bazı temel kaynaklarda yerini almıştır. Tabiîn alimlerinden Katâde, bu ayet çerçevesinde Ehl-i Kitap'ın hepsini sapmış görmemekte ve onlar içinde Allah'ın muhafaza ettiği kişiler bulunduğunu savunmaktadır.¹³⁹ Taberî, bu ayetin tefsirinde farklı görüşleri serd ederken önce şu yoruma yer vermektedir: “Ehl-i Kitap'ın iki grubunu oluşturan iman ehli ile küfür ehli eşit değildir. Yani Ehl-i Kitap, kendi içlerinde eşit değildir. Onlar salah ve fesatta, hayır ve şerde farklıdır.” Taberî bundan sonra “Abdullah b. Selam ve arkadaşları gibi Ehl-i Kitap olup da İslâm'a girenler” şeklindeki tefsir edenlerin görüşlerini açıklamaktadır. Ancak Taberî, bu yorumu isabetli bulmayıp, birinci sırada naklettiği görüşünün daha doğru olduğunu bildirmekte ve şöyle demektedir: “Bu konuda iki sözden en doğru olanı, “Onlar eşit değildir” sözünü söyleyenlere aittir.”¹⁴⁰ Âlûsî (v. 1270/1854)de kitap ehli arasında yapılan anlaşmaları bozmayan, kitabı tahrif etmeyen ve üstün konum ve özellikleri olan insanların bulunduğunu söylemektedir.¹⁴¹

3. Bazı Çağdaş Alimlerin Yaklaşımları

Muhammed Esed, her iki görüşe de yer vererek ayetteki Ehl-i Kitap ifadesinin, hem Yahudilerden Müslüman olan kimseleri, hem de Yahudi ve Hıristiyanlar içerisindeki salih insanları kapsadığını savunur. Yine Esed, bu ayetten yola çıkarak, Kitab-ı Mukaddes'in izleyicileri arasında gerçekten iman edip, Allah'a ve insanlara karşı verdikleri sözlere bağlı olanların bulunduğunu söyler.¹⁴² İbn Âşûr'a göre ise “Onlar eşit değildir.” ayeti,¹⁴³ daha önce geçen “İçlerinden iman edenler varsa da ekserisi dinden çıkmış fasıklardır.”¹⁴⁴ ayetini destekler. Bu ayetler arasındaki anlam bütünlüğü ve irtibat göz önünde bulundurulduğunda, kitap ehlinin hepsini içine alacak şekilde olumsuz hükümler

¹³⁷ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, 1/296; Zemahşerî, *a.g.e.*, 1/456; Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî*, Kahraman Yay., İstanbul, 1984, 1/176.

¹³⁸ İbn Kesîr, *a.g.e.*, 1/398.

¹³⁹ Taberî, *a.g.e.*, 4/53.

¹⁴⁰ Taberî, *a.g.e.*, 4/53.

¹⁴¹ Âlûsî, *a.g.e.*, 3/271.

¹⁴² Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, terc. Ahmet Ertürk, Cahit Koytak, İşaret Yay., İstanbul, 1996, 1/111.

¹⁴³ Âl-i İmrân, 3/113.

¹⁴⁴ Âl-i İmrân, 3/110.

verildikten sonra, Ehl-i Kitap'tan insaflı bir grubun var olduğu ortaya çıkmakta ve bu ayetle de onlar kastedilmektedir. Ayetin devamındaki "Min ehli'l-kitâbi..." cümlesi ise, "Onlar eşit değildir." ifadesindeki müphemliği açıklamaktadır.¹⁴⁵ Çünkü bu cümle, onların hangi yönleriyle ve hangi şekilde eşit olmadıklarını bildirmektedir.

Reşîd Rızâ, klasik tefsirlerdeki ayetin zahirî anlamına uygun düşmeyen yorumların sebebini, birçok müfessirin Ehl-i Kitap içinde iman eden ve makbul işler yapan kimselerin bulunabileceğini anlamakta güçlük çekmelerine bağlamaktadır. Bunun sonucunda da bu ve benzeri ayetlerin anlaşılmasında tutarsızlıklar ortaya çıkmaktadır. Zahir olan şudur ki, bu ayetler kendi dinlerine tabi olan Ehl-i Kitap hakkındadır. Ona göre Ehl-i Kitap arasında kötü işler ve vasıflarda eşitlik yoktur. Az dahi olsa onlardan bir kısmı inanç sahibidir.¹⁴⁶ Reşîd Rızâ, ayetin devamındaki "Bunlar, Allah'ı ve ahireti tasdik ederler..."¹⁴⁷ kısmını da "Onlar, gönülden iman eder ve bu iman, onların Allah'ı tam manasıyla tazim etmelerini ve ahiret için hazırlık yapmalarını sağlar. Yoksa hemcinslerinin ekserisi gibi, sahibinin gurur ve iddiadan başka bir hissesi olmayan etnik bir iman tarzında inanmazlar." şeklinde tefsir etmektedir.¹⁴⁸

Çağdaş tefsirlerden biri olan "Kur'an Yolu" da konunun akışına uygun olarak ve manadaki bütünlüğü göz önünde bulundurarak bu ayetleri, öncekilerin devamı saymış ve şu yorumlara yer vermiştir. "Önceki ayetlerde kötü davranışları ve vasıfları sebebiyle Ehl-i Kitap kınandıktan sonra burada da hepsinin aynı olmadığına, içlerinde güzel ahlâk ve iyi nitelikler taşıyan kimselerin de bulunduğuna dikkat çekilmiştir. Kur'anî ölçülere göre, kim zerre kadar hayır işlerse ahirette onun karşılığını görür; kim de zerre kadar şer işlerse, o da karşılığını görür.¹⁴⁹ Nitekim Yüce Allah, 113. ve 114. ayetlerde Ehl-i Kitap'tan samimi olarak iman edip salih amel işleyenleri övdükten sonra, 115. ayette onların yaptıkları hayırlı işlerin, kesinlikle zayi edilmeyeceğini ve karşılıksız bırakılmayacağını ifade buyurmaktadır. Ayetin, "Allah, kötülükten sakınanları bilir." mealindeki son cümlesi, riyakârlarla samimi müminlerin birbirinden ayırt edileceğine ve riyakârların görünüşteki imanlarının kendilerine hiçbir fayda sağlamayacağına işaret eder. Yüce Allah'ın samimi olarak iman eden Ehl-i Kitap'a böyle lütfkâr muamelesi, İslâm'ın evrenselliği açısından son derece

---

¹⁴⁵ İbn Âşûr, *a.g.e.*, 4/57.

¹⁴⁶ Reşîd Rızâ, *a.g.e.*, 4/70-72.

¹⁴⁷ Âl-i İmrân, 3/114.

¹⁴⁸ Reşîd Rızâ, *a.g.e.*, 4/73.

¹⁴⁹ Zilzâl, 99/7-8.

anlamlıdır.”¹⁵⁰ Bundan anlaşılmalıdır ki Kur’ân, Ehl-i Kitap olmalarına rağmen Allah’ın hoşnut olduğu sıfatlara sahip olanlardan bahsetmekte ve bu güzel sıfatları sebebiyle de kitap ehline ait amellerin boşa çıkmayacağını bildirmektedir. Bunun sonucu olarak inanç sahibi Ehl-i Kitab’ın, şirk ve küfür içerisinde olan diğer kitap ehlinen ayrı tutulduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁵¹ Bu noktada bazı çağdaş alimlerin bu konuya getirdikleri yorumların, söz konusu ayetin sarıh anlamına daha çok uygun düştüğü söylenebilir.

Ayrıca burada klasik müfessirlerin ayetleri yorumlamada kendilerine dayanak yaptıkları rivayeti de değerlendirmek gerekir.

1.Bu ayetlerin yer aldığı pasajlar, öncesiyle ve sonrasıyla kitap ehlinen bahsetmektedir. Daha önceki ayette, “Ehl-i Kitap da bu imana gelseydi, elbette kendileri için iyi olurdu. İçlerinden iman edenler varsa da ekserisi dinden çıkmış fâsıklardır.”¹⁵² buyrulmaktadır. Kur’ân, çoğunluğu fasık olan Ehl-i Kitab’ın mezmum sıfatlarını bildirme sadedinde, “Pek çok kitap ehlinin yoldan çıktığını, Müslümanlara eziyet verdiklerini, kendilerine alçaklık damgası vurulduğunu ve Allah’ın ayetlerini inkâr edip haksız yere peygamberleri öldürdükleri için de Allah’ın gazabına uğradıklarını” belirtmektedir.¹⁵³ Bu gerçek ortaya konduktan sonra Kur’ân bütün Ehl-i Kitab’ın aynı olmadığını açıklayarak, onlar arasında, secdeye kapanarak Allah’ın ayetlerini okuyan, Allah’a ve ahirete inanan, iyiliği emreden, kötülükten nehyeden ve hayırda yarışan dosdoğru bir ümmetin olduğunu vurgulamaktadır.¹⁵⁴

“*Hepsi bir değildir*” ayetini, hemen öncesiyle birlikte düşündüğümüzde ortaya çıkan anlam şöyle ifade edilebilir: “Ehl-i Kitap arasında Allah’ın ayetlerin inkâr etmeyen ve peygamberlerini öldürmeyen Ehl-i Kitap da bulunmaktadır. Dolayısıyla Ehl-i Kitap arasında bu çirkin fiilleri yapanlarla, yapmayanlar bir olamaz.” Şu halde Ehl-i Kitab’ın eşit olmadığını bildiren ayetlerin bağlamı, kitap ehliyle ilgili olup, Yahudi iken Müslüman olmuş Muhammed ümmetiyle alakalı değildir.

2.Ehl-i Kitab’ı öven ayetlerin hemen öncesinde “Siz insanların iyiliği için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği yayar, kötülüğü önlersiniz, çünkü Allah’a inanırsınız.”¹⁵⁵ buyrulmaktadır. Müslümanların en hayırlı bir ümmet

¹⁵⁰ Heyet, *Kur’ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsîr*, D.İ.B., Ankara, 2003, 1/486.

¹⁵¹ Muhammed Imâra, *el-İslâm ve’l-Tabaddiyâtü’l-Muâsır*, Nehdatu Mısır, Kâhire, 2005, s. 461.

¹⁵² Âl-i İmrân, 3/110.

¹⁵³ Âl-i İmrân, 3/110-112.

¹⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/113-114; Ateş, *a.g.e.*, 2/95.

¹⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/110.

oldukları ve insanlığa karşı görevlerinin bulunduğu beyan edilmektedir. Daha sonra kitap ehlinin durumu ele alınarak, kendi içlerinde inanç açısından farklılıkların olduğuna dikkat çekilmekte ve onlar içerisinde de dosdoğru bir ümmetin varlığına vurgu yapılmaktadır. Şu halde buradaki ikinci ümmet ifadesini, tekrar Müslümanlara hamletmek doğru değildir. Zira Kur'an, hemen önceki ayette Müslümanları "Tüm insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet" olarak tavsif etmektedir. İşte Kur'an'ın iki ayet sonra, dosdoğru bir ümmet sıfatının tekrar Müslümanlara yüklemesi anlamsızdır. Bu durumda ikinci ümmet ifadesi için en uygun anlam, Müslümanlar dışındaki bir başka gruptur ki, bunlar da Müslüman olmamış Ehl-i Kitap'tır. İşte ayetlerde övülen bu insanların kendi dinlerini bırakarak Müslüman olduklarına bir işaret yoktur.¹⁵⁶

3. İslâm'a göre Yahudilik ve Hıristiyanlığı bırakıp da Hz. Peygamber'in getirdiği dini seçenlere Ehl-i Kitap denilmez. Çünkü onlar Müslüman olmakla, eski dinlerini bırakmış ve o dinden çıkmış olmaktadır. Bu durumda onlar Ehl-i Kitap ile değil de mümin sıfatıyla medholunurlar. Zira İslâm literatüründe Hıristiyan veya Yahudi, Hz. Peygamber'in getirdiği dini kabul edince, artık o kişinin "Ehl-i Kitap" değil, Müslüman olarak adlandırılması gerekir. Şu halde Ehl-i Kitap kavramına Yahudilikten vazgeçip İslâm'ı tercih edenleri dahil etmek, terimsel açıdan ve Kur'an'ın kullanımı yönüyle, uygun düşmez.¹⁵⁷ Şu halde bu ayetlerde geçen Ehl-i Kitap'tan, Abdullah b. Selam ve arkadaşlarının kastedilmediği anlaşılmaktadır.

Değerlendirme

Yukarıda yapılan yorumlarda da görüldüğü üzere, kitap ehlinin övüldüğü ayetlerin anlaşılmasında sebep-i nüzûlden ziyade, ayetlerin bağlamını ve zahirî anlamlarını temel almak, daha doğru bir yaklaşımdır. Başta Taberî ve Râzî olmak üzere özellikle çağdaş alimlerin bir çoğu, ayetlerin bulunduğu bağlamı dikkate almışlar ve sebebi nüzûlü dayanak kabul etmemiştir. Bizim de isabetli bulduğumuz ve tercih ettiğimiz görüş budur. Zira Kur'an'ın Ehl-i Kitap'ın müspet yönlerini ele aldığı bu ve benzeri birçok ayeti, sadece sebep-i nuzûlle açıklamayı tercih etmek, ayetlerin anlaşılmasına yardımcı olsa da pek çok yönden bütüncül bir bakışı engellemektedir. Dolayısıyla ehli kitapla ilgili bazı ayetlerde verilmek istenen mesajın daha iyi anlaşılması için, ayet pasajlarının bulunduğu bağlamı iyi analiz etmek gerekmektedir.

---

¹⁵⁶ Ateş, *a.g.e.*, 2/96.

¹⁵⁷ Reşid Rızâ, *a.g.e.*, 4/71.

Yine Ehl-i Kitap'ın kendi içerisinde farklı değerlendirildiğini gösteren bir başka ayette şöyle buyrulmaktadır:

“Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rab'leri tarafından kendilerine indirilen Kur'ân'ın hükümlerini hakkıyla yerine getirselerd, muhakkak ki yukarıdan yağmur gibi yağın ve yerden biten nimetler içinde kalır, onlardan yerlerdi. Onlardan mütedil bir zümre de vardır, ama onların çoğunun yaptıkları şeyler pek çirkin işlerdir.”¹⁵⁸

Yukarıdaki ayette görüldüğü üzere Kur'ân, Ehl-i Kitap'tan bir grubu “muktesideh” sıfatıyla vafsetmektedir. “Müktesideh” kelimesinin masdarı iktisat olup, bir işte aşırıya gitmeden ve o işi eksik de yapmadan itidal üzere olmayı, orta yolu tutmayı, mutedil davranmayı ve yumuşaklık göstermeyi ifade etmektedir.¹⁵⁹ Buna göre muktesid kelimesi aşırıktan sakınan itidalle hareket eden ve sağa sola sapmayan kişi anlamına gelmektedir.¹⁶⁰

Müfessirler bu ayette geçen *مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ* “Onlardan mutedil bir zümre de vardır.” ifadesini çoğunlukla “Kitap ehli olup da sonradan İslâm dinine giren ve Hz. Peygamber'e tabi olan Müslümanlar” şeklinde yorumlamışlardır.¹⁶¹ Onlara göre Yahudilerden Abdullah b. Selam ve onun gibi olanlarla, Hıristiyanlardan Necâsî ve arkadaşları bu zümreye dahil olmaktadır.¹⁶²

Diğer bazı müfessirler ise bu ayette geçen mutedil bir zümreyi “kitap ehli olmakla birlikte âdil ve insafî kişiler” olarak tefsir ederler.¹⁶³ Bu mutedil olan kişiler ifrat ve tefrite düşmeksizin Hz. İsa hakkında doğru ve gerçek bir yaklaşım sergilemişler ve onu Allah'ın Elçisi olarak kabul etmişlerdir.¹⁶⁴ Bu yüzden onları Ehl-i Kitap'tan taat ehli kişiler şeklinde değerlendirmek mümkündür.¹⁶⁵ Nitekim hem tarihte hem de günümüzde Ehl-i Kitap arasında bazı konularda farklı anlayış ve tutuma sahip kişilerin ve grupların yer aldığı bilinmektedir.¹⁶⁶

Yine bazı müfessirler bu ayetten yola çıkarak kitap ehli'nin hepsinin aynı şekilde değerlendirilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Büyük müfessir Râzî bu ayet

¹⁵⁸ Mâide, 5/66.

¹⁵⁹ Râzî, *a.g.e.*, 12/40; İbn Atıyye, *a.g.e.*, 2/217; *Kur'ân Yolu*, 2/248.

¹⁶⁰ Ateş, *a.g.e.*, 3/29.

¹⁶¹ Taberî, *a.g.e.*, 6/306; Beğavî, *a.g.e.*, 2/51; Âlûsî, *a.g.e.*, 6/186; Şevkânî, *a.g.e.*, 2/261.

¹⁶² Âlûsî, *a.g.e.*, 6/186; Hâzin, *a.g.e.*, 2/62.

¹⁶³ İbn Atıyye, *a.g.e.*, 2/217; Râzî, *a.g.e.*, 12/40; Elmalılı, *a.g.e.*, 3/1736.

¹⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 2/395; Şevkânî, *a.g.e.*, 2/59.

¹⁶⁵ İbn Atıyye, *a.g.e.*, 2/217.

¹⁶⁶ *Kur'ân Yolu*, 2/248.

etrafında yapılan yorumlardan bir tanesini şöyle aktarmaktadır: “Söz konusu muktesid gruptan maksad, Ehl-i Kitap’tan olup da dinlerinde âdil olan ve kendilerinde katı bir inad ve tam bir sertlik bulunmayan kâfirlerdir.”¹⁶⁷ Benzer yaklaşımlar sergileyen Elmalılı, şu açıklamalarda bulunmaktadır: “Buradaki ümmet-i mukteside hakkında, müfessirler iki kavil naklediyorlar. Birine göre murad Yahudilerden Abdullah b. Selam, nesârâdan Necâsî gibi Ehl-i Kitap miyanından Rasûlüllah’a iman edenlerdir. Diğerine göre de *وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدُّهُ إِلَيْكَ* “Kitap ehlinde öylesi vardır ki, ona yüklerle emanet bıraksan, onu sana öder.”¹⁶⁸ medlulu üzere Ehl-i Kitap içinde kendi dinlerinde adl-ü müstakım olan ve Rasûlüllah’a iman etmiş olmamakla beraber, şiddetli inad ve katılık bulunmayıp mutedil ve bîtaraf bulunan kimselerdir ki, evvelkiler de bu gibilerden zuhur eder. Bizce de zahir olan ikincisidir.”¹⁶⁹ Ayrıca kitap ehlinde mutedil olan kimseler Hz. Peygamber’e düşmanlıkta ileri gitmeyen Yahudi ve Hıristiyanlar olarak da yorumlanmıştır.¹⁷⁰

Şu halde bu ayet etrafında yapılan yorumlardan ortaya çıkan sonuca göre ikinci görüşün daha isabetli olduğu¹⁷¹ ve söz konusu ayetin hem zahirine hem de anlam bütünlüğüne daha uygun düştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Atıyye de bu görüşü daha tercih edilebilir bulmuştur.¹⁷² Çünkü bu ayetin “eğer onlar Tevrat’ın ve İncil’in hükümlerini hakkıyla yerine getirselerd” şeklindeki baş kısmı ile “onların çoğunun yaptıkları şeyler pek çirkin işlerdir.” şeklindeki son kısmı açıkça Ehl-i Kitap’tan bahsetmektedir. Şu halde başıyla sonuyla Ehl-i Kitap’ın anlatıldığı bir âyet-i kerîmeye, Ehl-i Kitap’la ilgisi bulunmayan bir anlamın yüklenmesi doğru değildir. Nitekim *منهم أمة مقتصد* “Onlardan muktesid bir ümmet vardır.” ifadesindeki “onlar” zamiri Ehl-i Kitap’a gitmektedir. Aynı şekilde ümmet kelimesiyle de, “Onların çoğunun yaptıkları şeyler pek çirkin işlerdir.” cümlesine karşılık olarak, onlardan (kitap ehlinde) az bir cemeatin kastedildiği anlaşılmaktadır.¹⁷³ İşte bu ayetten hareketle Ehl-i Kitap mensuplarının hepsinin aynı kefeye konamayacağı ve tüm Ehl-i Kitap’ın eşit konumda kabul edilemeyeceği ortaya çıkmaktadır.

¹⁶⁷ Râzî, *a.g.e.*, 12/40.

¹⁶⁸ Âl-i İmrân, 3/75.

¹⁶⁹ Elmalılı, *a.g.e.*, 3/1736.

¹⁷⁰ Beydâvî, *a.g.e.*, 1/275.

¹⁷¹ Elmalılı, *a.g.e.*, 3/1734.

¹⁷² İbn Atıyye, *a.g.e.*, 2/217.

¹⁷³ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, 3/528.

Öte yandan bu ayette geçen “Onlardan mutedil bir zümre de vardır.” ifadesini “kitap ehlinen Müslüman olanlar” şeklinde yorumlamak iki açıdan tekellüf doğurmaktadır:

Birincisi: Daha önce de geçtiği üzere ister Yahudi olsun ister Hıristiyan her kim Allah’a ve Rasûlüllah’a iman ederse, artık o kimse kitap ehli olmaktan çıkmakta ve o haliyle Müslüman sayılmaktadır.

İkincisi: Söz konusu ayetteki mutedil zümreye “Müslüman olanlar” anlamı verilirse, bu takdirde ilgili ayetin baş tarafındaki “onların Tevrat ve İncil’le hükmetmeleri” hususunu yorumlamak oldukça zorlaşacaktır. Zira Müslüman olmuş bir kişinin başka dinlere ait kutsal kitaplardaki hükümleri- Tevrat ve İncil’deki hükümler- uygulaması gerektiğini söylemek isabetli bir yorum değildir.

Neticede Âl-i İmrân suresi’nin 113. ayetiyle ve Mâide suresi’nin 66. âyet-i kerîmesi, bütün Ehl-i Kitap’ın aynı durumda olmadıklarını ve aynı değerlendirmeye tabi tutulamayacaklarını belirten sarıh naslardır. “Onların hepsi bir değildir...” ayetiyle “...onlardan mûtedil bir zümre de vardır...” ayeti, Müslümanlardan değil Ehl-i Kitap’tan bahsetmekte olup, kendi bütünlüğü içerisinde bütün kitap ehlinin eşit olmadığına vurgu yapmaktadır. Buna göre onların çoğu, doğru yoldan sapmış olsa da içlerinde dinin özüne bağlı kalan samimi dindarların bulunduğu vurgulanmaktadır.

E. KUR’ÂN’IN EHL-İ KİTAP’I GÜZEL SIFATLARLA ÖVMESİ

Kur’ân’ın, Ehl-i Kitap’tan bahsettiği birtakım yerlerde, onların güzel sıfatlarına vurgu yaptığı görülmektedir. Bu bölümde, kitap ehlinen müminlere karşı, güvenilir ve dürüst davranan ve müminlerin sevgi duyabileceği bir kısım güzel sıfatlara sahip kişilere temas edilecektir.

1. Dürüst ve Güvenilir Ehl-i Kitap

Kur’ân, kitap ehli arasında güvenilir kimselerin olabileceğini, Âl-i İmrân suresinde şöyle bildirmektedir:

“Ehl-i Kitap’tan öylesi vardır ki kendisine yüklerle altın emanet bıraksan, onları sana öder. Ama öylesi de vardır ki, bir altın bile versen başında dikilip durmadıkça onu sana geri vermez.”¹⁷⁴

Bu âyet-i kerîme, öncelikle ahlâkî erdemlere bağlılığını koruyanların davranışlarına dikkat çekmekte ve kitap ehlini, ehl-i emanet ve ehl-i hıyanet şeklinde ikili bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Bu ikili değerlendirmeye

¹⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/75.

göre, kendisine emanet bırakıldığında güvenilir olan kitap ehliyle, emanete riayet etmeyen Ehl-i Kitab eşit değildir. Bu yüzden Ehl-i Kitab içerisinde hem güvenilir insan hem de hain insan bulunmaktadır. Buna bağlı olarak onlardan bir kısmına ne kadar çok mal verirsen ver, emaneti iade eder; yine onlardan bir kısmına ne kadar az mal verirsen ver, onu geri vermez, hıyanet eder. Ancak çok ısrar edip üzerine düşersen o zaman geri verir. Çünkü ayette geçen “kıntar” çok mal anlamına gelirken, “dinar” da az mal manasına gelmektedir.¹⁷⁵

Taberî, bu ayetteki Ehl-i Kitab'ı, Yahudiler olarak yorumlayarak, onlar arasında emanete hıyanet etmeyen, güvenilir bir grubun var olduğunu söyler. Bunun yanında yine Ehl-i Kitab'tan emanete hıyanet eden, yemin ederken yalan söyleyen ve başkasının malını helal gören insanlar da vardır.¹⁷⁶ Şu halde bu âyet-i kerîme, Ehl-i Kitab'ı özellikle emanet ve güvenilirlik hususunda iki sınıfa ayırarak, onları tek bir açıdan değerlendirmenin yanlış olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Müfessirlerin bir kısmı, söz konusu ayetteki Ehl-i Kitab'ı, Yahudiler olarak yorumlamış daha sonra da onlardan emanete riayet edenleri, Ehl-i Kitab'tan Müslüman olan Abdullah b. Selam ve arkadaşları; emanete hıyanet edenleri ise kitap ehli olup da kâfir olan, Kab b. Eşref ve arkadaşları olarak tefsir etmişlerdir.¹⁷⁷

Bazıları ise, genellemeye giderek, kendisine çok mal verildiğinde güvenilecek kimselerin, Hıristiyanlar olduklarını, az malda ihanet edenlerin de Yahudiler olduğunu iddia etmişlerdir. Nitekim İkrime'den gelen bir rivayete göre Hıristiyanlarda baskın olan karakter güvenilirlik, Yahudilerde ise ihanettir.¹⁷⁸ Benzer bir genellemeyi Kurtubî de yapmaktadır. O'na göre “Yüce Allah Ehl-i Kitab arasında hainlik edenlerin de, güvenilir olanların da bulunduğunu haber vermektedir. Ancak müminlerin bunu ayırdetmeleri mümkün değildir. Bu yüzden onların hepsinden uzak durmak gerekir.”¹⁷⁹

Ancak bu görüşler, ayetteki anlamı tam olarak yansıtmaz. Daha önce ifade edildiği gibi, Ehl-i Kitab'ı takdir ifadesinin geçtiği her ayeti, Abdullah b. Selam olarak yorumlamak, her şeyden önce Kur'an'ın, Ehl-i Kitab kavramını

---

¹⁷⁵ Beğavî, *a.g.e.*, 1/317.

¹⁷⁶ Taberî, *a.g.e.*, 3/317.

¹⁷⁷ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, 1/285; Beğavî, *a.g.e.*, 1/317; Râzî, *a.g.e.*, 8/88-89.

¹⁷⁸ Ebu'l-Leys İmâmu'l-Hudâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî / Babru'l-Ulûm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1993, 1/278; Âlûsî, *a.g.e.*, 3/202.

¹⁷⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, 4/116.

kullanma şekline aykırıdır. Zira Kur'ân, Müslüman olan bir kişiye, Ehl-i Kitap ifadesini kullanır. Bu yüzden birinci görüş, tutarlı değildir. İkinci görüşe katılmak da mümkün değildir. Çünkü bir konuda, herhangi bir toplumun geneliyle ilgili hükümler vermek isabetli bir yaklaşım olamaz. Zira her toplum içerisinde iyi ve güvenilir insanlar bulunabileceği gibi, kötü ve güvenilmeyen insanlar da olabilmektedir. Bu yüzden kitap ehlinin hepsini hıyanette aynı değerlendirmenin yanlışlığı çok açıktır.¹⁸⁰ Bu yaklaşım, ayetin zahiri anlamına da ters düşmektedir. Yüce Allah, bu âyet-i kerîmede mutlak olarak zikrettiği Ehl-i Kitap'ı iki gruba ayırıp vasıflarını bildirmiştir.¹⁸¹ Bu çerçevede Şevkânî, "Kitap ehli arasında çok mal da olsa, emaneti yerine getirecek emin kişiler vardır. Bunun yanında, kitap ehli arasında az mal da olsa, emanete riayet etmeyen hain insanlar da bulunmaktadır."¹⁸² açıklamalarına yer verir. Seyyid Kutub, bu âyet-i kerîmeyi daha kapsamlı bir şekilde tefsir etmektedir. O'na göre, Kur'ân'ın, Ehl-i Kitap'ı tavsif ederken anlattığı bu ifade, insaf ve hakkaniyete dayanmakta olup her asırda yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların ortak vasıflarını belirtmektedir. Kur'ân, mücadele ve münakaşa halinde bile müminlere, onların durumlarını anlatırken, aralarında iyi insanların da bulunduğunu gizlemez.¹⁸³ Kur'ân bu ayetiyle, kitap ehli arasında üst seviyede ahlâk olgunluğuna sahip olan birtakım güvenilir ve dürüst insanların var olabileceğini tescil edilmektedir.

Şu halde söz konusu ayette, emanete riayet hususunda birbirine tamamen zıt iki anlayışa ve uygulamaya dikkat çekilerek, kitap ehline tek tip bakışın yanlışlığı, ortaya konulmaktadır. Aynı şekilde, kitap ehlinin emanete hıyanette bulunmayan kimselerle, emanete ihanet edenlerin Allah katında bir olmadıkları da ortaya çıkmaktadır. İşte Kur'ân-ı Kerîm kitap ehlinin hepsinin bir olmadığını, onların içinde iyi insanların da bulunduğunu söylemekte ve onlardan iyi olanları da kötü olanlarından önce anmaktadır. Böylece Kur'ân, bir dini ve bir milleti topyekün karalamamış olmaktadır.¹⁸⁴

2. Sevgi Yönünden Müminlere Daha Yakın Olanlar

Müslümanlar, tarih boyunca değişik inanç gruplarıyla bir arada aynı ortamı paylaşmak durumunda olmuşlardır. Bu inanç gruplarından bir kısmı Müslümanlara karşı yakınlık gösterirken bir kısmı da sert ve kaba muamelede bulunmuşlardır. Nitekim Kur'ân, Müslümanların yaşadığı ve yaşayacağı uzun

¹⁸⁰ Bikâî, *a.g.e.*, 4/461.

¹⁸¹ İbn Âşûr, *a.g.e.*, 3/285.

¹⁸² Şevkânî, *a.g.e.*, 1/353.

¹⁸³ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, 1/417.

¹⁸⁴ Ateş, *a.g.e.*, 2/65.

tarihsel süreçten haber vererek, müminlere sevgi bakımından en çok yakınlık duyanların Hıristiyanlar olduğunu şu ayetle bildirir:

“Sen, iman edenlere, düşmanlık besleme bakımından onların en şiddetlilerinin, Yahudiler ile müşrikler olduğunu görürsün. Müminlere sevgi bakımından en çok yakınlık duyanların ise "Biz Nasârâ'yız (Hıristiyan'ız)" diyenler olduğunu görürsün. Bunun sebebi, onlar arasında bilgin keşişlerin ve dünyayı terk etmiş rahiplerin bulunması ve onların kibirlenmemeleridir.”¹⁸⁵

Müfessirler ayette geçen “kissîs” ve “ruhban” kavramlarıyla ve “Biz Hıristiyanız.” cümlesiyle kimlerin kastedildiğine yönelik, değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir kısmı, onlardan maksadın Hz. İsa'nın mesajına icabet eden ve onun şeriatına ittiba eden bir topluluk olduğunu söylemiştir. Diğer bir kısım alimlere göre ise onlar, Necâsî tarafından Hz. Peygamber'e gönderilen kimselerdir.¹⁸⁶ Nitekim Said b. Cübeyr ruhban ve kissîsleri, Necâsî'nin Hz. Peygamber'e gönderdiği yetmiş yakın kişi olarak açıklamaktadır.¹⁸⁷

Bazı müfessirler bir sonraki âyet-i kerîmeyi de göz önünde bulundurarak “Biz Hıristiyanız.” diyenlerden maksadın, Müslüman olmuş İncil ehli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Böylece onlar, ayetteki ifadenin umum olmayıp, hass olduğunu söylemişlerdir.¹⁸⁸ Buna göre ayette, tüm Hıristiyanlar kastedilmeyip, onlardan iman edenler murad edilmiştir. Nitekim Cassas, bu ayeti tefsir ederken şu açıklamalarda bulunmaktadır:

“Bazı cahiller, bu ayetlerde Hıristiyanlara medih bulunduğunu ve onların Yahudilerden daha hayırlı olduğunu düşünmektedir. Ancak durum, böyle değildir. Çünkü bu ayette geçen hususlar, Allah ve Rasûlü'ne iman etmiş bir kavmin sıfatları olarak zikredilmiştir. Ayetin genel siyaki, bunu göstermektedir. Yoksa Hıristiyanların sözleri, Yahudilerin sözlerinden daha kötü ve daha şiddetlidir. Çünkü Yahudiler, Hıristiyanlara göre, tevhid ilkesine daha bağlı kalmışlardır.”¹⁸⁹

Ancak bu iddianın doğru olmadığını ileri sürenlerin başında Ebû Hayyân (v. 745/1344) gelmektedir. Ebû Hayyân, Cessâs'ın söylediklerinin aksine, şu görüşü benimser: “Zahir olan, Hıristiyanların genel itibariyle Yahudilerden daha

---

¹⁸⁵ Mâide, 5/82.

¹⁸⁶ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, 2/408.

¹⁸⁷ Taberî, *a.g.e.*, 7/1.

¹⁸⁸ Mâverdî, *a.g.e.*, 2/58.

¹⁸⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cassâs, *Abkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhavi, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1985, 4/109; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, 2/409.

iyi olduklarıdır. Nitekim müfessirler, güzel ahlâk ve Müslümanlara davranışları yönüyle Hıristiyanları, Yahudilerden daha üstün tutmaktadırlar.”

Yine Ebû Hayyân'a göre, Cessâs'ın “Bu, iman etmiş bir kavmin sıfatıdır.” şeklindeki yorumu da doğru değildir. Çünkü ayetin başı, umum ifade etmekte olup söz konusu kimselerin Hıristiyan olduklarını “Biz Hıristiyanız.” cümlesiyle çok açık bir şekilde bildirmektedir. Yine “Onlar arasında kıssîsler ve ruhbanlar bulunmaktadır.” cümlesi de onların, Hıristiyan olduğunu gösteren bir başka delildir. Ayrıca Ehl-i Kitap arasında İslâm'ı hızlıca kabul eden ve Kur'ân'ı dinlerken ağlayan kişilerin genellikle Hıristiyanlardan çıkması, onların Müslümanlara yakınlığını göstermektedir. Şu halde bu konudaki realiteler de, Hıristiyanların sevgi bakımından daha yakın oluşlarını ve Yahudilerin ise uzaklığını doğrulamaktadır.¹⁹⁰

Ayrıca söz konusu ayetteki müşrikler ve Yahudiler lafızlarından, Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara düşmanlık besleyen kimselerin anlaşılması, daha doğru bir yaklaşımdır. Zira daha önce ifade edildiği üzere, Ehl-i Kitap'ın hepsi aynı değildir. Onlar arasında Müslümanlara kötülükte bulunmayan ve inananlara zarar vermeyen insanlar da vardır. Nitekim Mücâhid ayetteki “şirk koşanlar”dan maksadın Arap müşrikleri olduğunu bildirir.¹⁹¹ Benzer şekilde Semerkandî, ayetteki “Yahudiler” kelimesinden Benî Kureyzâ ve Benî Nadîr gibi Müslümanlara düşmanlık besleyen ve onları yok etmeye çalışan kişilerin kastedildiğini söyler.¹⁹² Yoksa kendi içerisinde farklı tutumları olan bütün Yahudileri, Müslümanların en şiddetli düşmanları kabul etmek doğru değildir.

Kur'ân bahsi geçen ayette, Yahudilerin niçin düşmanlık içerisinde olduklarını açıklamaz iken, Hıristiyanların sevgi bakımından yakın olma gerekçesini, onlar arasında kıssîs ve ruhban bulunmasıyla ilişkilendirir. Nitekim Taberî'ye göre de Allah Teâlâ'nın vasıflarını anlattığı kimselerin sevgi bakımından yakın olması, onların içinde ruhban ve kıssîsler bulunmasından kaynaklanmaktadır.¹⁹³ Çünkü *بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِسِينَ* ayetindeki *ba*, *ba-i* sebebiye olup, “Hıristiyanlar arasında kıssîs ve ruhban bulunması sebebiyle, onlar sevgi bakımında size daha yakındır.” demektir.¹⁹⁴ Bu ayette geçen “kıssîs” kelimesi, Hıristiyanların reisleri ya da alimleri için kullanılırken ruhban kelimesi ise mağaralarda veya kulübelerde kendisini ibadete vermiş abidlere denmektedir.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Ebu Hayyân, *a.g.e.*, 4/5.

¹⁹¹ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, 1/497.

¹⁹² Semerkandî, *a.g.e.*, 1/453.

¹⁹³ Taberî, *a.g.e.*, 7/3.

¹⁹⁴ Şevkânî, *a.g.e.*, 2/67.

¹⁹⁵ Zemahşerî, *a.g.e.*, 1/637; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, 408; Âlûsî, *a.g.e.*, 7/3.

İşte Hıristiyanlar içerisinde hem kitaplarını bilen ve okuyan alimlerin oluşu, hem de mağaralarda kendisini ibadet vermiş insanların bulunması, onların Müslümanlara sevgi duymaları yönüyle en yakında olmalarını sağlamıştır.¹⁹⁶

Diğer taraftan Hıristiyanların mahdut bir kısmı, dünyaya karşı hırs göstermemekte ve başkalarını küçük görerek kibre kapılmamaktadır. Bu özelliklere sahip insanlar, hiç şüphesiz başkalarına haset etmez, eziyet vermez ve düşmanlıkta bulunmaz.¹⁹⁷ Yine Hıristiyanlar, Hz. Mesih'in getirdiği dinin gereği, kalplerinde bulunan incelik ve şefkat sebebiyle Müslümanlara karşı iyilikle ve hoşgörüle mukabelede bulunurlar. Söz gelimi, İncil'de "Sağ yanağına tokat vurana, sol yanağını çevir."¹⁹⁸ gibi beyanların bulunması, Hıristiyanların, başkalarına merhametle ve şefkatle davranmasını netice vermektedir. Özellikle belirtmek gerekir ki Hıristiyan alimler ve rahipler, Araplar arasında güzel ahlâk sahibi, mütevazi ve hoşgörülü olmalarıyla bilinmektedir.¹⁹⁹ Nitekim Yüce Allah, bir başka âyet-i kerîmede "Ona uyanların kaplerine şefkat ve merhamet yerleştirdik."²⁰⁰ buyurarak, Hıristiyanların şefkatli ve merhametli olmalarına ayrıca değinmektedir.²⁰¹ Şu halde iki dinin müntesipleri arasındaki fark ortaya çıkmakta ve genel olarak Hıristiyanların, İslâm'a ve Müslümanlara karşı düşmanlık yapma yerine, sevgi besledikleri ve şefkatle muamele ettikleri anlaşılmaktadır. Zemahşerî, daha geniş bir açıdan değerlendirerek bu ayette ahireti düşünen, ahiret endişesi taşıyan ve ilim sahibi olan kişinin -Hıristiyan âlim veya rahip bile olsa- insanları güzele, faydaya, başarıya, hatta hidayete götürebileceğine yönelik, açık bir işaretin bulunduğunu söylemektedir. Yine Hıristiyan bile olsa mütevazi ve alçak gönüllü olma, büyük bir değerdir ve hayra götüren faydalı hususlardandır.²⁰² Özetlersek Kur'an, bütün insanlar içinde sevgi bakımından müminlere en yakın kimselerin "Biz Hıristiyanız." diyenler olduğunu deklare eder. Buna göre denilebilir ki bir kısım konularda Müslümanlarla aynı çizgide bulunan ve güzel vasıflar taşıyan Yahudi ve Hıristiyanlar, diğerlerinin maruz kaldığı lanete ve azaba maruz kalmayacaklardır.

---

¹⁹⁶ Taberî, *a.g.e.*, 7/4.

¹⁹⁷ Râzî, *a.g.e.*, 12/56.

¹⁹⁸ Matta, 5/39.

¹⁹⁹ Mâide, 5/82; İbn Âşûr, *a.g.e.*, 7/7.

²⁰⁰ Hadîd, 57/27.

²⁰¹ Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akâide ve's-Şerîa ve'l-Minhâc*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991, 7/8.

²⁰² Zemahşerî, *a.g.e.*, 1/638.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerim'de sıklıkla geçen terimlerden bir tanesi de şüphesiz Ehl-i Kitap'tır. Kur'ân'daki Ehl-i Kitap ifadelerine bütüncül olarak bakıldığında kitap ehlinin bazı hususlarda diğer din mensuplarından ayrı tutulduğu dolayısıyla da onlara yönelik tekdüze bir bakış açısı sunulmadığı dikkatleri çekmektedir. Bu bağlamda kitap ehlinin ayrı değerlendirildiği ve farklı tutulduğu daha hitaptan itibaren kendisini göstermektedir. Çünkü ilahî beyan, Yahudi ve Hristiyanlar'ı "Yâ Ehle'l-Kitâb" şeklindeki bir hitapla muhatap alarak, onların asılları itibarıyla semavî bir dine sahip olduklarına, vahye muhatap edildiklerine ve bu nedenle de Müslümanlarla aralarında bir bağ ve yakınlık olduğuna işaret etmektedir.

Ayrıca Kur'ân müşriklere hitaben "Bilmiyorsanız, Ehl-i Zikr'e sorun." buyurarak onların anlayamadıkları birtakım dinî konuları, Tevrat ve İncil ehline sormalarını önermekte ve böylece kitap ehlinin doğru bilgiye sahip olabileceklerine dikkat çekmektedir. Zira Yahudi ve Hristiyanlar'dan kendilerine ilim verilen ve kitap bilgisine sahip olan insanlar bulunmaktadır. Böylece Ehl-i Kitap dini alana ait bazı konularda, bilgi kaynağı kabul edilerek referans gösterilmiştir. Bunun yanında Kur'ân Ehl-i Kitap'a hukukî yönden de çok önemli ayrıcalıklar tanımaktadır. Bu çerçevede Kur'ân'ın, Müslümanlara, kitap ehlinin kadınlarla evlenme ve onların kestiklerini yeme izni vermesi en dikkate değer uygulamalardandır.

Kur'ân, diğer din mensupları arasında Ehl-i Kitap'a karşı farklı yaklaşım sergilediği gibi, kitap ehlini de, kendi içerisinde ayrı bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Kur'ân'a göre Ehl-i Kitap'ın çoğu doğru yoldan sapmış olsa da onlardan az bir topluluk Allah'a ve ahiret gününe iman etmekte ve istikamet üzere yaşamaktadır.

Yine Kur'ân, bir kısım ayetlerinde Ehl-i Kitap'a ait güzel vasıflardan bahdeserken²⁰³ diğer birçok ayette ise Ehl-i Kitap'ın olumsuz yönlerine değinir.²⁰⁴ Ancak bir kısım ayetlerde Ehl-i Kitap'a karşı müsbet yaklaşım sergilenmekle birlikte, Kur'ân'ın genelinde kitap ehline eleştirel tutumun daha hâkim olduğunu özellikle vurgulamak gerekmektedir.

Sonuç olarak Ehl-i Kitap'ın hepsini tek bir hükme indirgeyici değerlendirmemek, değişik anlayışlara açık ayetleri daraltıcı bir form içerisinde yorumlamamak dolayısıyla da onlar arasında beğenilen hasletlere ve güzel sıfatlara sahip insanların bulunabileceğini kabul etmek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

²⁰³ Bakara, 2/105, 109; Âl-i İmrân, 3/69, 72.

²⁰⁴ Mâide, 5/6, 18, 79.

KAYNAKÇA

- Abdulbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm bi-Hâşiyeti'l-Mushafü's-Şerîf*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1991.
- Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Yay., İstanbul, 1997.
- Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimu't-Tenzîl*, thk. Hâlid Abdurrahmân el-Ak, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987.
- Beydâvî, Ebû Saîd Nâsıruddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed *Emvâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye, İstanbul, 1886.
- Bikai, Ebû'l-Hasan Burhaneddin İbrâhim b. Ömer b. Hasan, *Nazmü'd-Dürrer*, Haydarabad, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1978.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1964.
- Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Abkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdk Kamhavî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1985.
- Çetiner, Bedrettin "Ehl-i Kitab Kimdir?", *Kur'an-ı Kerîm'de Ehl-i Kitab*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Derveze, Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş, *et-Tefsîriü'l-Hadîs*, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- Ebû Hayyan Endelûsi, Muhammed b. Yusuf, *Tefsîriü'l-Babri'l-Mubît*, Dârü'l-Fikr, 1983.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, terc. Ahmet Ertürk, Cahit Koytak, İşaret Yay., İstanbul, 1996.
- Erkal, Mehmet, "Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri", *Polemik Değil Diyalog*, Ufuk Yay., İstanbul, 2006.
- Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Ömer, *Mefatihü'l-Gayb*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Heyet, *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsîr*, D.İ.B., Ankara, 2003.
- Hâzin, Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî, *Tefsîru'l-Hâzin*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

- Imâra, Muhammed *el-İslâm ve't-Tabaddiyâtu'l-Muâsır*, Nehdatu Mısır, Kâhire, 2005.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdulazîz, *Hâşiyetu Reddi'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr*, Kahraman Yay., İstanbul, 1984.
- İbn Aşur, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi, *Tefsîrû't-Tabrir ve't-Temir*, ed-Dârü't-Tunusiyye, Tunus, 1984.
- İbn Atıyye Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib, el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1987.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed, *Abkâmu Ehl-i'Zimme*, Ramâdâ li'n-Neşr, 1997.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed İbrâhîm Bennâ, Muhammed Ahmed Âşûr, Abdulazîz Ganim, Kahraman Yay., İstanbul, 1984.
- İbn Kudame Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed, *el-Mugni*, Riyad, Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadise, Riyad.
- Karadâvî, Yûsuf, “*el-Hwâru'l-İslâmî el-Mesîbî*”, *el-Müslimu'l-Muâsır*, Kuveyt, 1997-1998, C. 22, S. 86.
- “*Ehl-i Kitap'la Diyalog ve Bayramlaşma*”, *Diyalogun Dinî ve Tarîhî Temelleri*, Işık Yay., İzmir, 2006.
- Karaman, Hayrettin, *Hayatımızdaki İslâm*, İz Yay., İstanbul, 2003.
- Kesler, M.Fatih, *Kur'ân'da Yabudiler ve Hristiyanlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- Kur'ân-ı Kerîm'in Evrenselliği*, Van, 1996.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi li-Abkâmi'l-Kur'ân*, tsh. Ahmed Abdulalîm Berdûnî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kâhire, 1967.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1985.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- Merâğî, Ahmed Mustafâ *Tefsîru'l-Merâğî*, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1974.
- Mevdûdî, Seyyid Ebu'l-A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, ed. Ali Bulaç, Terc. Heyet, İnsan Yay., İstanbul, 1986.

- Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, el-Hey'etu'l-Mısıriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire, 1979.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsîru'n-Nesefî*, Kahraman Yay., İstanbul, 1984.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mubezzeb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 19/417.
- Öztürk, Mustafa, "İslâm Tefsir Geleneğinde Ehl-i Kitap'la İlgili Bazı Telakkilerin Epistemik Değeri", *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşım*, K.İ.D., Konya, 2007.
- Paçacı, Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001.
- Reşid Rızâ, Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm: Tefsîru'l-Menâr*, Kâhire, 1947.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys İmâmu'l-Hudâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Tefsîru's-Semerkandî / Babru'l-Ulûm*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Mebsût*, Çağrı Yay., İstanbul, 1983.
- Sülemî, Abdulazîz b. Abdisselâm, *Tefsîru'l-İzz b. Abdisselâm*, thk. Ahmed Fethi Abdurrahmân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2008.
- Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *el-Umm*, Dâru's-Şa'b, Kâhire, 1968.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî, *Fetbu'l-Kadîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983.
- Şirbinî, Şemsuddîn Hatîb Muhammed b. Ahmed eş-Şâfî, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meâni Elfâzi'l-Minhâc*, Dâru'l-Fikr.
- Tabatabai, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemi Li'l-Matbu, 1973.
- Tabbara, Afif Abdü'l-Fettah, *Kur'ân Açısından Yahudî Menşei ve Karakteri*, Rabita Yay., Konya, 1978.
- Taberî, Ebû Ca'fer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984.
- Ulutürk, Veli, *Kur'an'da Ehl-i Kitap*, İnsan Yay., İstanbul, 1996.
- Uyanık, Mevlüt, *İslâm'ın İnanç Esasları*, Esin Yay., Ankara, 1997.
- Watt, William Montgomery, *Hazreti Muhammed Mekke'de*, trc. Azmi Yüksel, trc. M. Rami Ayas, A.Ü.İ.F., Ankara, 1986.

Zemaşeri, Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûbi't-Te'vîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983.

Zeydân, Abdu'l-Kerîm, *Abkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Muste'menîn fî Dâri'l-İslâm*, Mektebetu'l-Kudûs, Bağdad, 1982.

Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Munîr fî'l-Akâide ve's-Şerîa ve'l-Minhâc*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991.